

פרק ט. "ועשית הישר והטוב"**לט. "הטוב בעיני שמים והישר בעיני אדם"**

פסוק מפורש בתורה: "ועשית הישר והטוב בעיני ה' למען ייטב לך..."¹, ומבאר התוספתא: "הטוב בעיני שמים והישר בעיני אדם דברי ר' עקיבא..."².

פסוק מפורש בתורה: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש", ומבאר הנצי"ב: 'ממלכת כהנים' – היינו הנהגה בין אדם לחברו בדרך הישר והטוב... 'גוי קדוש' – הוא הנהגה בין אדם לשמים"³.

אומר החכם מכל אדם: "ומצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם"⁴.

שנינו במסכת אבות: "רבי אומר: איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם, כל שהיא תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם"⁵. כותב התשב"ץ: "ויש גורסים כל שהיא תפארת לעושה... ופירוש עושה, הקדוש ברוך הוא, שנאמר 'אם מעושהו יטהר גבר'. כלומר, שיבור לו דרך שתהיה תפארת וכבוד להקב"ה"⁶. המהר"ל מבאר את הסיפא של דברי רבי: "...שלא יאמר האדם כיון שדבר זה הוא נאה וטוב באמת מה לו ולבריות?! ודבר זה אינו... רק שיהיה המעשה הגון לפי האמת וגם אל הרואה"⁷.

התפארת ישראל כותב בפירושו על המשנה: "וזכור כי... הדרכים... הם משתנים לפעמים משום שתלויים תמיד בפועל ובזמן ובמקום ובמאורע"⁸. כותב הנצי"ב: "ובאשר זה אינו תורה לפרש מהו הישר והטוב וגם אין כל ענין ואין כל מקום וזמן שוים, על כן אין בזה תנאי ליהדות כיון שאין בזה חק קבוע אבל רצון ה' בכך"⁹.

¹ דברים ו יח.

² תוספתא שקלים ב ב. וראה דברים יב כח: "שמר ושמעת את כל הדברים האלה אשר אנכי מצוך למען ייטב לך ולבניך אחריו עד עולם כי תעשה הטוב והישר בעיני ה' אלוהיך", ומבאר רש"י: "הטוב בעיני שמים והישר בעיני אדם". ויש לעיין למה רש"י לא פירש זאת בפירושו לדברים ו יח. הרמב"ן בפירושו לדברים ו יח מפרש את הפסוק כר' ישמעאל. וראה תורה תמימה על דברים יב כח, שהלכה כר"ע מחברו. על נ"מ במחלוקת שבין ר"ע ור"י ראה תוספתא כפשוטה על התוספתא שם.

הרמב"ם אינו מונה במנין המצוות את המצוה לעשות את הישר והטוב ולדעתו מצוה זו כלולה במצוה ללכת בדרך ה', ראה הלכות דעות א ה. וראה ספר החינוך תריא. עוד יתכן לומר שאת ההוראה לעשות את הישר לומדים מהמצוה "ואהבת לרעך כמוך", ואת ההוראה לעשות את הטוב לומדים מהמצוה "ואהבת את ה' אלוהיך", וראה ספר המצוות לרמב"ם הכלל התשיעי.

³ העמק דבר שמות יט ו.

⁴ משלי ג ד. פסוק זה נזכר בתוספתא הנזכרת בהערה 2.

⁵ משנה אבות ב א.

⁶ תשב"ץ שם. וראה ערוך לנר מכות י ב: "והענין, דהטוב הוא הטוב המוחלט מצד עצמו והישר הוא מה שמשפט בני אדם מיישרים אותו ומכירין בו שהוא טוב".

⁷ דרך חיים משנה אבות א ב.

⁸ תפארת ישראל אבות ב א יכין אות ב. וראה פני משה אבות ב א. וראה העמק דבר שמות יט ו; העמק דבר ויקרא יט ב.

⁹ העמק דבר שמות יט ו.

למעשה, בכל ענין שאין בו מצות עשה או לא תעשה על כל אחד להפעיל את שיקול דעתו ולעשות מאמץ לשמור על ששה עקרונות – לעשות את הישר בעיני אדם, לנהוג במדת דרך ארץ, ללכת בדרך הבורא, בדרך האמצעית, לפעול על פי מדת התורה ולהקשיב לדבר ה'.¹⁰

שכרו של העושה את הישר והטוב מפורש בתורה: "למען ייטב לך ובאת וירשת את הארץ הטבה אשר נשבע ה' לאבתך להדף את כל איביך מפניך כאשר דבר ה'".¹¹

באופן מיוחד מצווים הפרנסים ללכת בדרך הישר והטוב¹²

כותב הרש"ר הירש: "ויהגו תמיד מחשבות בעצה איך ובמה יוכלו לפעול ולעשות הטוב והישר בעד הקהל והעדה".¹³ הפלא יועץ כותב: "הנה כי כן המנהיגים... יתקנו תקנות טובות והנהגות ישרות...".¹⁴

זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת...". ומבאר הרמב"ן: "החקים והמשפטים בעצמם הם צדיקים ישרים וטובים בישוב העם והמדינות".¹⁵ כותב הרד"ק: "התורה מלמדת את האדם לעשות את הטוב והישר".¹⁶ הכתובים מעידים ששמואל,¹⁷ דוד,¹⁸ אסא,¹⁹ חזקיהו²⁰ ודניאל²¹ הלכו בדרך הישר והטוב.

בזירונה החליטו: "בהיות כי בשנה עברה עשו הג' פרנסים הנ"ל הטוב והישר בצרכי הצבור, לכן הסכימו... לשום פארטי לקומפרמאר הג' פרנסים הנ"ל עוד על שנה אחת".²² במעריץ החליטו: "ראינו לתקן כי טוב וישר הוא...".²³ בפזנא החליטו: "... כי כן נמצא תיקון ישן מקדמונים, ומה טוב וישר הוא והחזקנוהו ביתר שאת וביתר עוז".²⁴

¹⁰ ראה סעיפים מ – מה.

¹¹ דברים ו יח.

¹² ראה סעיף כז הערה 17.

¹³ חורב עמ' 448. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם יומא ה א: "ונסח תפילה קצרה כך הוא, יהי רצון מלפניך... ואחר כך מתפלל בהתמדת שלטון הצדק והאמת". וראה מילות ההגיון פרק יד שעל הפרנסים לנהוג בצדק. וראה פירוש הרמב"ן הנזכר בהערה 15.

¹⁴ פלא יועץ ערך תיקון.

¹⁵ פירוש הרמב"ן על התורה דברים ד ו – ח.

¹⁶ רד"ק ירמיהו ד כב. וראה שם הושע ג א; ספר החינוך מצוה תריא.

¹⁷ ראה אברבנאל שמואל א ט ב.

¹⁸ ראה של"ה א שער האותיות אות מ מתון (דף סט ב).

¹⁹ ראה דברי הימים ב יד א.

²⁰ ראה דברי הימים ב לא כ.

²¹ ראה תנחומא וירא ה.

²² תקנות קהל וירונה א קמא משנת שט"ו. פארטי היא החלטה. קומפרמאר הוא אישור מחדש. וראה פנקס ועד ק"ק איטליאני בונציה צח החלטה משנת תי"ט.

²³ תקנות מדינת מעהרין, ועדי גאיי ת"י לפ"ק צ וראה שם רצד.

²⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרנז משנת תנ"ד לפ"ק. וראה שו"ת הראנ"ח א פא.

לא זו בלבד שעל הפרנסים ללכת בדרך הישר והטוב, אלא שעליהם לפעול שגם הציבור ילך בדרך זו. זו מדת חכמים. מצאנו תקנות אחדות שענינן הליכה בדרך הישר והטוב.²⁵ שכרו של פרנס העושה את הישר והטוב מפורש בכתובים. פסוק בספר דברי הימים: "ויהי ה' עם הטוב", ומבאר המיוחס לרש"י: "עם עושה הטוב והישר".²⁶

בכל מקרה של ספק לגבי תקנה שהתקבלה יש לפרשה ולבצעה על פי עקרון הישר והטוב. כותב אחד הגאונים: "... ושאלתם על רבים שקבלו על עצמם... שיתקנו תקונים ואחר כך נודע להם כי הטוב והישר לשנות את הדבר, בודאי ובבירור שיש להם לשנות...".²⁷ אין התר לסטות ממצוות מפורשות או מהוראת נביא בטענה שהסטיה היא למען עשיית הישר והטוב.²⁸

את משקלה הראוי של מצוה זו ביחס לשיקולים אחרים קובעים מורי הוראה.²⁹ כדי להבטיח את עשיית הישר והטוב יש למנות פרנס שומר תורה ומצוות. כותב הרלב"ג: "והנה אם תנהיג מעשיך לפי משפטי התורה תגיע למצוא חן בעיני אלוהים ואדם".³⁰ ויש למנות פרנס המוכר כמי שעושה את הישר והטוב.³¹

גם כיום תקפה המצוה לעשות את הישר והטוב.

*

חכמי המדינה והמשפט עומדים על כך שבשעה שאין חוק מוגדר על המנהיגים להעזר בערכי על.³²

בספרד קיימת הוראה חוקתית שלפיה יש לפרסם לא רק חוקים אלא גם את הנורמות.³³

²⁵ ראה רמב"ם שכנים יב ה; רמב"ם מלוה ולוה כב טז. וראה סעיף פב.

²⁶ דברי הימים ב יט יא ו(המיוחס לרש"י שם).

²⁷ תשובות הגאונים, שערי תשובה קלט.

²⁸ ראה סעיפים לב לה. נראה, שלזה רמז רבי, שכן מיד לאחר שהוא שונה "איזוהי דרך ישרה...", הוא שונה: "והווי זהיר במצוה קלה כבחמורה שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות". וראה פירוש דרך חיים למהר"ל שם; רוח חיים על אבות שם ד"ה ועל גמילות חסדים.

²⁹ ראה סעיפים מ – מה.

³⁰ רלב"ג משלי ג א.

³¹ ראה רד"ק שמואל א טז ו.

³² ראה סעיף ב הערה 1.

³³ ראה ICL חוקת ספרד 9 (3).

מ. "הישר בעיני אדם"¹

הרמב"ן כותב בפירושו על התורה: "... מתחלה אמר שתשמור חקותיו ועדותיו אשר צוך ועתה יאמר גם באשר לא צוך תן דעתך לעשות הטוב והישר בעיניו... וזה ענין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותקוני הישוב והמדינות כלם, אבל אחרי שהזכיר מהם הרבה, כגון 'לא תלך רכיל', 'לא תקם ולא תטר', 'לא תעמד על דם רעך', 'לא תקלל חרש', 'מפני שיבה תקום', וכיוצא בהן, חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר, עד שיכנס בזה הפשרה ולפנים משורת הדין..."² הפלא יועץ כותב: "כי לא כל האדם ולא כל העתים ולכל המקומות ולא כל הדברים הם שוים, וצריך שיהא אדם חכם ומבין מדעתו, וישקל בפלס ומאזני משפט איזוהי דרך ישרה להתנהג בה לפי מה שהוא אדם בעיני הבריות, ולפי מה שהם הבריות על פי מדותם ולפי המקום ולפי הזמן"³.

העושה את הישר בעיני אדם מקדש שם שמים⁴ ומקיים מצות ואהבת לרעך כמוך.⁵

זו דרך הבורא. כותב המהר"ל: "לא כמלך בשר ודם אשר גוזר גזירה על עמו ולא ישגיח באיזה ענין הוא אל המקבלים, אבל השי"ת מעשיו ופעולותיו ישרים אל המקבלים... ולא יעשה הקב"ה כי אם הוא ראוי ונכון אל המקבלים גם כן, והוא בחינה זולת הבחינה שהוא מצד הנותן"⁶. כותב החתם סופר: "ועשית הישר והטוב איננו מצד קבלתנו התורה אלא מצד בראנו אלוהינו להיות בני אדם ובני איש יחד"⁷.

הפוסקים כותבים מה מנחה את האדם בעשיית הישר

כותב ספר חסידים: "שתבא לעשות שום דבר תחשוב אם היה אדם אחר עושהו אם הי' שואל לך עצה מה היית משיב לו וכן אמרו ותפארת לו מן האדם כאשר פללת לאחרים תראה לך"⁸. כותב המהר"ל: "ודבר זה הוא למראה עין האדם שאין הישר והעוות רק בעין לא בלב. ולפיכך הישר שייך אצל הבריות שהם רואים למראה העין שהרי האדם למראה עיניו ישפוט"⁹.

כותב המלבי"ם: "הנה היושר הוא נטוע בטבע כל אדם ובנפשו, שנפש כל אדם נבראת באופן שנטוע בלבה אהבת היושר והצדק..."¹⁰. הבית יצחק כותב: "ויען כי דוד המלך ע"ה הי' מסופק בעצמו אם הרשות בידו להרג את שאול כדין רודף, או אסור לשלוח יד במשיח ה'. על כן בחן

¹ ראה סעיף לט.

² פירוש הרמב"ן על התורה דברים ו יח. וראה סעיף לט הערה 2. וראה מגיד משנה סוף הלכות שכנים.

³ פלא יועץ ערך שעור.

⁴ ראה נתיבות עולם נתיב אהבת השם ב. וראה רמב"ם יסודי התורה ב יא.

⁵ ראה מדרש שמואל על המשנה אבות א ב. וראה דרשות מהר"ל מפראג, דרוש על התורה עמ' כד.

⁶ באר הגולה באר הרביעי עמוד נז. וראה מהר"ל, חידושי אגדות סנהדרין לח ב ד"ה אין הקב"ה עושה וכו'.

ראה דברים לב ד: "א-ל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא". וראה רמב"ם דעות א ב; חינוך תריא.

⁷ דרשות חתם סופר ב דף רמה א. על מוסר טבעי ראה סעיף ב הערה 21; סעיף כד הערה 20; סעיף זה הערות

11 17 23 28; סעיף שדמ הערה 11. על זכויות טבעיות ראה סעיף ג הערה 15.

⁸ ספר חסידים (מרג.) קנה.

⁹ דרך חיים ב א.

¹⁰ מלבי"ם תהילים עה ג - ד.

הדבר בכרתו כנף מעילו לראות מה ישפוט השופט הפנימי, אם זך וישר פעלו. אולם 'יוד לב דוד אותו על אשר כרת את כנף אשר לשאול', אז ידע והכיר שעוון פלילי הוא לשלוח יד במשיח ה' ¹¹.

גדול שכרו של העושה את הישר בעיני אדם. שנינו במסכת אבות: "רבי חנינא בן דוסא... היה אומר: כל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו" ¹². אומר המדרש: "ואי זה כת המעולה שבהם שמקבלים פני שכינה זו כת ישרים שנאמר 'ישר יחזו פנימו' ¹³."

באופן מיוחד מצווים הפרנסים לעשות את הישר בעיני אדם

מלך אומר דוד המלך: "כסאך אלקים עולם ועד שבט מישר שבט מלכותך" ¹⁴, ומבאר הנופת צופים: "שכל מה שיצוה מצד השלטונות והממשלה הוא דבר ישר, לא זולת זה" ¹⁵. כותב החזו"א: "... חק שהוא עושה הוא בכלל דינין וגם הותר ליה משפט המלך כפי ההסכמה אבל דבר שמדת הישרים להחזיק לאון לא ניתן לו..." ¹⁶.

דיינים ומורי הוראה כותב הראי"ה קוק: "מהתורה חייבים אנו לדון בכל מקום ובכל זמן דין ישר על פי שיקול הדעת" ¹⁷.

הליכה של הפרנסים בדרך הישר מקדמת את כלל יעודי התורה. כותב הראי"ה קוק: "התועלת הבאה מהגדלת כח העם על ידי העם על ידי ישר לב המלוכה, תוצאות טובות יש מזה לתכלית הרוחניות, כי יגבר העם בכחו העצמי בדעת ומדות טובות ותורה ועבודת ה' על ידי הכרתו את חופשו ושאר רוחו, ובגשמיות שמחת החופש ומיעוט העול של בשר ודם" ¹⁸. מוסיף הראי"ה קוק במקום אחר: "הפעולה המוסרית היוצאת מפועל שהוא אינו הולך בדרך משרים, תוכל כפי הרגיל לקלקל הרבה אורחות הצדק" ¹⁹.

אין התר לסטות ממצוות מפורשות או מהוראת נביא בטענה שהסטיה היא למען עשיית הישר ²⁰.

¹¹ שו"ת בית יצחק יו"ד א בסופו. וראה העמק דבר במדבר יג לג; עלי שור ב עמ' קפא: "יש לאדם רגש מוסרי מטבעו הלוחש לו בבירור כיצד יתנהג בכל עניניו". וראה הערה 7.

¹² משנה אבות ג י.

¹³ ילקוט תהילים תרנו.

¹⁴ תהלים מה ז.

¹⁵ נופת צופים השער השני ד 13. וראה מצודת דוד על תהלים שם.

¹⁶ חזו"א חו"מ ליקוטים טז ט, דף רלג ב.

¹⁷ מצות ראייה חו"מ א. וראה אורח משפט חו"מ ד. וראה מסילת ישרים פרק יא. וראה הרחב דבר, העמק דבר שמות כ אות א: "... כאשר אנו רואים מצות כיבוד או"א שהיא מתקבלת על שכל אנושי גם כן, עלינו ללמוד ממנה למקום אחר". וראה זכרון יעקב פתיחה ד: "... בתוה"ק באו מצות חוקים שאין השכל והטבע מחייבתן, ומוכרחים אנו לקבלם... אבל אין ללמוד מהם ואין לעשותם כ"א מפני הכרח הצווי...". וראה שער ישר שער ה פרק ב. וראה אמונה ובטחון ד א: "... בשרשם אין כאן רק מדה אחת טובה ומדה אחת רעה, המדה הרעה היא ההזנחה את החיים הטבעיים על מהלכם הטבעי...". על מוסר טבעי ראה הערה 7.

¹⁸ עין איה ברכות ב פרק תשיעי קסט. על יעודי התורה ראה סעיפים כז - לא.

¹⁹ עין איה ברכות ב פרק שביעי מט.

²⁰ ראה, לדוגמא, סעיף שלג הערה 7.

בכל מקרה של ספק לגבי תקנה שהתקבלה יש לפרשה ולבצעה על פי עקרון הישר בעיני אדם.²¹ הוא הדין לגבי מנהגים.²²

את משקלה הראוי של מדת היושר ביחס לשיקולים אחרים קובעים רק מורי הוראה. כותב המלבי"ם: "שהצדיקים הגדולים יוכלו לסמוך על הסכמת לבבם שהוא אך טוב... שרק צדיקים שיצר הטוב לבדו שופטם ראויים ללכת אחר לבם".²³

כדי להבטיח הליכה בדרך הישר נהגו בכמה קהילות להשביע את הפרנסים עם התמנותם שינהגו ביושר. כותב הרשב"א: "ולענין העשרה ברורים שאמרת, שבררו הקהל לתבוע זכות הקהל, ונשבעו בנקיטת חפץ... שינהגו ביושר ובאמונה על קו האמת...".²⁴ בפוזנא תקנו: "... ישביע הכשרים להקהל יצ"ו להתנהגות בהתמנות שלהם בצדק וביושר...".²⁵

לאור ירידת הדורות²⁶ מצוה כיום יותר מבעבר לעשות הישר בעיני אדם. פוסק השבות יעקב: "נ"ל דעכשיו יותר יש לדון על פי האומד והיושר, דהרי הסכמת האחרונים דהאידינא ליה ידיע למידן דין תורה...".²⁷ כותב הראי"ה קוק: "כשהמוסר הטבעי מתגבר בעולם, באיזה צורה שתהיה, חייב כל אדם לקבל לתוכו אותו ממקורו, דהיינו מהתגלותו בעולם, ואת פרטיו יפלט על פי ארחות התורה".²⁸

*

חכמי מדעי המדינה מדגישים שעל שלטון לנהוג ביושר.²⁹ כמה חוקות קובעות שעל הרשויות לפעול על פי עקרונות היושר.³⁰

²¹ ראה שו"ת הרשב"א ב רנה. וראה שו"ת הראנ"ח א פא.

²² ראה שו"ת הריב"ש תעז; משא מלך אחרית דבר.

²³ מלבי"ם שמואל ב ז ג. וראה דרך חיים אבות ב א: "... ולפיכך אמר ותפארת לו מן האדם דהיינו מי שנקרא אדם אשר יוכל לדעת ולהבין לא מי שנמשל לחמור שאינו יודע להבין". וראה צדקת הצדיק פח: "אין דרך שאין בו עקלקלות רק שבעיניו הוא ישר...". וראה עיני יצחק ברכות קלה: "... אדם רשע אל יסמוך על שכלו ודעתו לעשות איזה דבר, אפילו שהוא מדמה שהוא דבר מצוה, שמאחר שיצר הרע שופטו ומנהיגו שמה הוא מטעהו בזה...". וראה שמונה קבצים ב קטז. וראה הערה 7.

²⁴ שו"ת הרשב"א ה קכו. וראה שו"ת הריב"ש רכח בדברי השואל.

²⁵ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' צח משנת תכ"ח לפ"ק.

²⁶ ראה סעיף עו.

²⁷ שו"ת שבות יעקב ג קמב. וראה סעיף קלב.

²⁸ קבצים מכתב יד קדשו ב פנקס הדפים ד 16. וראה שם פנקס ה 125; שמונה קבצים ב רסג; לנבוכי הדור פרק י: "הרי המוסר הטבעי ברחב מובנו הוא הנהו דעת ה' באמת"; לנבוכי הדור פרק כב. וראה הערה 7.

²⁹ ראה, לדוגמא, The Morality of Law עמ' 92. בהשראת דבריו נראה לומר, כי ככל שהפרנסים מכבידים יותר על הציבור, כך עליהם להקפיד יותר על התנהגות ישרה בעיני אדם.

³⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 282 (4); חוקת ארגנטינה 75. במשפט האנגלי נדרשים השופטים לשפוט על פי עקרונות המשפט המקובל ועל פי עקרונות היושר (Equity). וראה חוק יסודות המשפט התש"ס 1980 סעיף ראשון: "ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל".

מא. דרך ארץ

הגמרא אומרת: "דרש בר קפרא: איזוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלוין בה הוי אומר דרך ארץ שנאמר: 'בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך'".¹ אומר המדרש: "עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה".²

כותב המהר"ל: "הדבר שהוא דרך ארץ שהוא הנהגה שהוא ראוי לאדם... שהוא ההנהגה הישרה והטובה".³

כותב הרב ירוחם ליוואוויץ: "דבאמת יש חיוב ומצוה על האדם לשמור דרך ארץ".⁴

זו דרך הבורא.⁵

כותב השל"ה: "ונהוג הדרך ארץ בג' דרכים: א. דרך שלמות הנהגת האדם בעצמו. ב. דרך שלמות הנהגת האדם בביתו. ג. דרך שלמות הנהגת האדם בזולתו".⁶

שלמות הנהגת האדם בעצמו באה לידי בטוי בהנהגתו בעניני מזון,⁷ לבוש,⁸ דיור,⁹ תעסוקה,¹⁰ בריאות,¹¹ בטיחות,¹² הכנה לקראת העתיד,¹³ רמת סיכונים שאדם נוטל על עצמו בתחומים השונים,¹⁴ אפיקי השקעה וחסכון¹⁵ וכד'.

¹ בבלי ברכות סג א לפי גירסת מנורת המאור ענלאו חלק ד פ"כ עמוד 393. וראה שם עמוד 542. וראה ראשית חכמה פרק דרך ארץ.

² ויקר"ר ט ג.

³ נתיבות עולם, נתיב דרך ארץ א. וראה דרש משה ריש פרשת צו ד"ה ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים: "פירש רש"י אין זו חובה אלא דרך ארץ... מדבר זה נראה דאף דיני דרך ארץ הם דינים גמורים וחיובים". וראה הערה 36. מי שאינו נוהג בדרך ארץ הוא בור, ראה סעיף קעה הערה 3.

⁴ דעת חכמה ומוסר א עמ' טו.

⁵ ראה בבלי בבא מציעא פו ב: "כיון דחזא וכו'". וראה הערות 31 – 44.

⁶ של"ה א שער האותיות אות ד ערך דרך ארץ (דף סג א). וראה מעלות המדות המעלה הארבע עשרה; נתיבות עולם נתיב דרך ארץ א; של"ה א שער האותיות אות ד ערך דרך ארץ; פלא יועץ ערך דרך ארץ; א"ת ערך דרך ארץ.

⁷ ראה בבלי חולין פד א: "למדה תורה דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא בהזמנה הזאת". וראה רש"י שמות טז ח. וראה רמב"ם דעות ה י: "צוו חכמים בדרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון". וראה רמב"ם ברכות ז א.

⁸ ראה בבלי חולין פד א. וראה בראשית רבה כ יב: "אמר ר' לוי: למדתך התורה דרך ארץ. לפום חילך אכול, ופרא מן מה דאת לביש...".

⁹ ראה שיר השירים רבה א ב: "אמר רבי יוחנן למדה תורה דרך ארץ שיהא אדם מקרה בארזים ומרהיט בברותים, שנאמר 'קורות בתינו ארזים רהיטנו ברותים'". וראה בר"ר לא יא: "אמר רבי יצחק למדתך תורה דרך ארץ שאם עושה אדם טרקלין עשר על עשר יהא עושה פתחו מן הצד".

¹⁰ ראה בבלי ברכות לה ב "הנהג בהם מידת דרך ארץ"; שו"ע או"ח קנו א.

¹¹ ראה מכילתא דרבי ישמעאל על שמות כא יט: "בא הכתוב ללמדך דרך ארץ מן התורה, רק שבתו יתן ורפא ירפא".

¹² ראה של"ה א שער האותיות אות ד דרך ארץ דף סג ב. וראה הערה 59.

¹³ ראה רמב"ם דעות ה יב.

¹⁴ ראה שו"ת מבי"ט ב רטז. וראה הערה 41.

¹⁵ ראה בר"ר עו ג. וראה הערה 59.

שלמות הנהגת האדם בביתו באה לידי ביטוי בהתנהגות כלפי בן הזוג,¹⁶ בניו¹⁷ וקרובי משפחה.¹⁸ על שלמות הנהגת האדם כלפי זולתו כותב הרמב"ם: "... שתהיה חברותו עם בני אדם חברתו נאה בעדינות בנימוס".¹⁹ הדברים אמורים ביחס לחבר,²⁰ לתלמיד,²¹ לרב,²² לאשה,²³ לאדם עובד,²⁴ לאורח,²⁵ למארח,²⁶ לעשיר,²⁷ לרשע,²⁸ לנכרי,²⁹ לבעלי חיים³⁰ ולצמחים.³¹ יש לנהוג במדת דרך ארץ ביחס לתושבי מדינה זרה³² וביחס לפרנסי מדינות זרות. אומר המדרש: "יעקב קורא לעשו אדוני למדה תורה דרך ארץ לחלוק כבוד למלכות".³³ ולהבדיל, גם ביחס לקב"ה יש לנהוג בדרך ארץ. אומר המדרש: "א"ל אברהם: וכי כך הוא דרך ארץ שאני יושב ואתה עומד, א"ל הקב"ה: אל תצטער, זקן אתה בן מאה שנה, שבי".³⁴

¹⁶ ראה רות רבה ב טז [יב]: "א"ר יוחנן: למדך התורה דרך ארץ שאין תשמיש ביום אלא בלילה הה"ד בערב היא באה ובבקר היא שבה, וכתוב 'גם הייתי הלילה לאישי'. וראה נימוק"י ב"ב לא א ד"ה יצר בהאי עלמא ליכא: "שמעין מהגדה זו דרך ארץ שאינו ראוי להתנהג עם אשתו בכיוצא בדברים הללו בפני אחרים".
¹⁷ ראה בעל הטורים בראשית כד סז: "דרך ארץ שמי שמתה אשתו והניחה לו בנים, ישיאם קודם שיא אחרת".

¹⁸ ראה בר"ר ע יד: "א"ר אמי: למדתך תורה דרך ארץ עד היכן צריך אדם להטפל בקרוביו עד חדש ימים".
¹⁹ משנה עם פירוש הרמב"ם קידושין א י.
²⁰ ראה הערה 45.

²¹ ראה מכילתא דרבי ישמעאל על שמות יז ט: "ילמדו כל אדם דרך ארץ ממשלה שלא אמר ליהושע בחר לי אנשים אלא בחר לנו אנשים עשאו כמותו, מכאן שיהא תלמיד חביב לפני רבו כמותו".

²² ראה בבלי פסחים סט א: "רבי אלעזר גמריה איתעקר ליה ואתא רבי עקיבא לאדכוריה גמריה. ונימא ליה בהדיה! - סבר לאו אורח ארעא". וראה בבלי ראש השנה לא ב: "כיון דתלמידים הוו - לאו אורח ארעא למימרא ליה לרביה רבך".

²³ ראה בבלי ברכות סב ב: "דלמא יתבי נשי ולא אורח ארעא לאסתכלי בהו".

²⁴ ראה מג"א שו"ע או"ח שמו ס"ק ד: "דרך ארץ לומר לאדם שעוסק במלאכה תצליח מלאכתך".

²⁵ ראה רש"י במדבר כט לו. וראה שהש"ר ב ג: "ואמר ר' אלעזר דרך ארץ הוא שהבא מן הדרך מקדמין לו במאכל ומשתה".

²⁶ ראה בבלי שבת קמ ב: "ואמר רב חסדא: בר בי רב לא לישדר מאניה לאושפיזיה לחווריה ליה, דלאו אורח ארעא, דילמא חזי ביה מידי ואתי למגניא".

²⁷ ראה רש"י משלי יח יג.

²⁸ ראה בבלי ברכות ז א: "... שמע מיניה לאו אורח ארעא למעבד הכי".

²⁹ ראה מג"א שו"ע או"ח שמו ס"ק ד: "דרך ארץ לומר לאדם שעוסק במלאכה תצליח מלאכתך ואפילו לעכו"ם...". וראה סעיפים רח רט.

³⁰ ראה בבלי שבת קנה ב: "אורח ארעא למשדא אומצא לכלבא".

³¹ ראה מדרש תנחומא ויקהל ט: "א"ר תחליפא דקסרין: למד הקב"ה דרך ארץ שאם בקש אדם לבנות בית מאילן עושה פירות אומר לו ומה ממ"ה הקב"ה שהכל שלו כשאמר לעשות לו משכן חס על אילן עושה פירות אתה על אחת כמה וכמה".

³² ראה תנחומא (בובר) חקת לה: "למדך תורה דרך ארץ, שההולך לארץ שאינה שלו, [ויש בידו צרכיו], שלא ישתה ממה שבידו, אלא שלו יהא מונח, ויקנה מן החנוני בשביל להנותו". וראה הערות 56-57. וראה סעיף רפט הערה 16.

³³ תנחומא וישלח ג. וראה רש"י על אסתר ד ב: "אין דרך ארץ לבוא אל שער המלך בלבוש שק". ראה קהלת יעקב להרב יעקב פארדו נביאים ראשונים, שופטים ח ד"ה ויאמר ליתר בכורו, שאין דרך להרוג מלכים כי אם על ידי שר גדול, שלא לזלזל בכבוד המלכות. וראה סעיפים רפט של.

³⁴ מדרש תנחומא (בובר) פרשת וירא סימן ד.

המכילתא אומרת: "וישב משה את דברי העם אל ה' . וכי צריך היה משה להשיב, אלא למדה תורה דרך ארץ; בא משה והשיב תשובה לשולחיו".³⁵

חכמים קבעו, שלעיתים יש חיוב גמור לנהוג במדת דרך ארץ.³⁶ עוד קבעו חכמים שבמקרים מסוימים מדת דרך ארץ עוקרת הלכה.³⁷ אומרת הגמרא: "שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו".³⁸ הרמב"ם פוסק: "דרך בעלי דעה שיקבע לו אדם מלאכה המפרנסת אותו תחילה, ואחר כך יקנה בית דירה ואחר כך ישא אשה...".³⁹ פוסק השם אריה: "ודע דאף בדברים שיש בהם סכנה מכל מקום בדבר שהוא מנהג של עולם ודרך הכרח אין לחוש".⁴⁰ על קיום מצות עונה, גם כאשר היא עלולה לסכן את האשה במדה מסוימת כותב הקובץ שיעורים: "אין אדם חייב להמנע ממנהג דרך ארץ, וממילא הוי כאילו אין בידו לשמור את עצמו, ואז נשמר מן השמים".⁴¹

מצוה זו אינה מוגדרת.⁴² כותב הפלא יועץ: "הכל לפי המקום ולפי הזמן ולפי מה שהוא אדם".⁴³ לפיכך מלבד המקרים שבהם קבעו חכמים שיש מצוה גמורה לנהוג במדת דרך ארץ רשאי כל אדם להפעיל את שיקול דעתו על פי ההנחיות הבאות.

דרך הבורא אומרים חכמים: "וילמד כל אדם דרך ארץ מן המקום".⁴⁴ הגמרא במסכת יומא אומרת: "ויקרא אל משה וידבר' למה הקדים קריאה לדיבור? לימדה תורה דרך ארץ, שלא יאמר אדם דבר לחבירו אלא אם כן קורהו".⁴⁵ הגמרא במסכת ראש השנה אומרת: "ואמר רב חסדא: מלך וצבור - מלך נכנס תחלה לדין, שנאמר 'לעשות משפט עבדו ומשפט עמו ישראל'. מאי טעמא? איבעית אימא: לאו אורח ארעא למיתב מלכא אבראי...".⁴⁶

מדת התורה אומרת הגמרא: "תנו רבנן: אשר בנה אשר נטע אשר ארש - לימדה תורה דרך ארץ, שיבנה אדם בית ויטע כרם ואח"כ ישא אשה".⁴⁷

תחושה פנימית כותב צדקת הצדיק: "דיש לידע מעצמו שאינו מדרך ארץ לעשות כן".⁴⁸

³⁵ מכילתא דרבי ישמעאל על שמות יתרו יט ח. וראה פירוש רש"י על התורה שם. וראה רש"י במדבר יב יג.
³⁶ ראה, לדוגמא, רמב"ם תפילה ה ה; רמב"ם תמידין ומוספין ב י. על דרך ארץ בסעודה ראה שו"ע או"ח כל סימן קע. וראה רש"י בבלי גיטין עא ב ד"ה דאמר מילי מימסרן לשליח. וראה הערות 64 – 66.
³⁷ ראה נתיבות עולם נתיב דרך ארץ א: "אף על גב שהתורה היא המעלה מהכל אין הדבר הזה ראוי לאדם במה שהוא אדם, כי מצד שהוא אדם יש לנהוג בדרך ארץ".
³⁸ בבלי ברכות ס א וראה רש"י שם. וראה ט"ז שו"ע יו"ד שלו ס"ק א: "... והוא יתברך הסכים על זה".
³⁹ רמב"ם דעות ו יא.
⁴⁰ שו"ת שם אריה יו"ד כז.
⁴¹ קובץ שיעורים כתובות קלו. וראה שמירת שבת כהלכתה פרק לב ציון ב: "דכל דבר שהעולם נוהגים לעשות כן ולא לחוש מותר אדם לסמוך על 'שומר פתאים' ה' י".
⁴² ראה הערה 67. וראה סעיף לט הערות 98.
⁴³ פלא יועץ ערך דרך ארץ. וראה הערה 74.
⁴⁴ בבלי דרך ארץ רבה ה.
⁴⁵ בבלי יומא ד ב. וראה בבלי סנהדרין מו ב, שיתכן שהקב"ה קבר את משה רבינו שלא לשנות מהמנהג.
⁴⁶ בבלי ראש השנה ח ב.
⁴⁷ בבלי סוטה מד א. וראה בבלי בבא מציעא פז א.

נכרים כותב הנצי"ב: "... שהמה יושבים שלשים ושקטים ומוסיפים במנוחה חכמת דרך ארץ. מה שאין כן ישראל דווים וסחופים, אינם יכולים לשמור כל כך הלכות דרך ארץ, עד שלחיפך, כמה פעמים עלינו, עם ישראל, ללמוד מהעמים דעת דרך ארץ".⁴⁹ כותב צדקת הצדיק: "דרך ארץ גם הגויים זהירים ויותר מישראל".⁵⁰

טבעו של עולם הגמרא אומרת: "אמר רבי יוחנן: אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה".⁵¹

כותב השל"ה: "וכל מי שהוא זהיר בדרך ארץ זוכה לראות בנחמה".⁵²

באופן מיוחד מצווים הפרנסים לנהוג במדת דרך ארץ

כותב הרב משה אלמושנינו: "ודרך ארץ הוא שם כולל כל הדברים הצריכים לקיום הקבוץ המדיני, והם הדברים הנכללים בהנהגת המדינה, ובכללם כל המצוות אשר קראום הקדמונים מצות שכליות, שהשכל יחייב אותם...".⁵³ עליהם לנהוג במדת דרך ארץ עם חבריהם, עם הכפופים להם ועם הציבור כולו.⁵⁴

בעיני הנהגת הציבור ראשי השלטון לנהוג במדת דרך ארץ גם במקרים שיחיד אינו ראוי לנהוג כן. למשל, מבאר המלאכת מחשבת: "... ומה תאמר במלחמת הרשות כמה נופלים ביום קרב

⁴⁸ צדקת הצדיק קכא.

⁴⁹ רנה של תורה מטיב שיר ז א. מסתבר, שכאשר חוקות של מדינות מפותחות רבות קובעות עקרונות זהים, והמדינות מקפידות על שמירתן אפשר לראות עקרונות אלו לדונם כמדת דרך ארץ, ומן הראוי שגם נהג כמוהם, וראה הערה 54.

⁵⁰ צדקת הצדיק קצא. ראה פרישה טור יו"ד קפב בדיון מה נחשב לכלי גבר ולשמלת אשה ומכריע שבענין זה גם מנהג נכרים קובע. הערת הרב נבנצל: "ראינו בשואה לאן הובילו נמוסי הגרמנים ושותפיהם".

⁵¹ בבלי עירובין ק ב. בכמה מקומות ההגדרה היא שיש לנהוג כמנהגו של עולם. ראה פירוש רבינו יונה משנה אבות ג כג. הבטוי מנהגו של עולם נמצא בגמרא בכמה מקומות. ראה, לדוגמא, בבלי ברכות נה א. וראה רש"י בראשית יב יא; פירוש הרמב"ן על התורה שמות ו ב. וראה מנחת שלמה א ז: "... כמו שמותר לצבור להסתכן במלחמת רשות כל ראשי כל יחיד לעמוד על ממונו אף אם מכניס עצמו בכך לספק סכנה, וגם כיון שדרך העולם בכך...". וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש א ט: "... הורו חכמים שהעוברה שהיא מקשה לילד מותר לחתוך העובר במעיה... ואם משהוציא ראשו אין נוגעין בו שאין דוחין נפש מפני נפש וזהו טבעו של עולם". הערת הרב נבנצל: "אין זה שייך לדרך ארץ, אלא דמיקרי דמשמיה דא רדפו לה, ואין לו דין רודף, כמבואר בגמרא". על ההתר להכנס לניתוח מסוכן ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג לו. על ההתר לעשות ביטוחים למיניהם ראה סעיף רסט הערה 24. וראה מ"ב שו"ע או"ח רפ ס"ק ד, שמותר לבעול בתולה בשבת כי הדם מפקד פקיד. ונראה שכוונת חז"ל לומר שטבעו של עולם שיוצא דם בתולים, ואי אפשר לומר שהבעל חובל באשתו. עוד נראה, שמטעם זה מותר להניק בשבת, גם כאשר אין חשש פיקוח נפש לתינוק.

⁵² של"ה א שער האותיות אות ד ערך דרך ארץ (דף סג א).

⁵³ פרקי משה על אבות ג יז.

⁵⁴ ראה רש"י בראשית א כו: "לימדה תורה דרך ארץ ומדת ענוה, שיהא הגדול נמלך ונוטל רשות מן הקטן". וראה שו"ת תרומת הדשן א שמב: "משום דרוב עניני מסיים דיינין לפי סברת בני אדם ומנהגם במשאם ובמתנם בממונם, ודרך בני אדם כך לשקול ולצרף הצדדין וק"ל".

והותר הדבר? אלא עולם כמנהגו נוהג...⁵⁵ על מנהג המלכים לבזוז אוצרות מלכים מפורש בגמרא: "אורחא דמילתא היא".⁵⁶ גם עקרונות היחסים שבין אומות, וכללי התנהגות בעת מלחמה או למדים לעיתים קרובות ממנהג העולם.⁵⁷

כותב הרמב"ן: "... האבות והנביאים נהגו בדרך ארץ".⁵⁸ פסוק מפורש בתורה: "ויאמר אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה", ומבאר הרמב"ן: "... על דרך הפשט אמר זה באולי, כי אמר אולי ינצל המחנה האחד, כי בהכוחו האחד יברחו האחרים, או תשוב חמתו, או תבא להם הצלה מאת השם. וכן אמרו בבראשית רבה למדתך תורה דרך ארץ לא יניח אדם כל ממונו בזוית אחת".⁵⁹ כותב המהר"ל: "אבות העולם והנביאים שהלכו לעשות רצון של מי שאמר והיה העולם נהגו בדרך ארץ".⁶⁰ אליהו רץ לפני מרכבתו של אחאב הרשע, ומבאר רש"י את הטעם לכך: "... שהיה אחאב יחידי ולא אורח ארעא".⁶¹

חכמי ישראל ופרנסיהם בכל הדורות נהגו בדרך ארץ.⁶²

בכל מקרה של ספק לגבי מצוה או תקנה יש לפרשה ולבצעה על פי מדת דרך ארץ. כותב הראי"ה קוק: "כל דבר של תורה צריך דרך ארץ שיוקדם לו... ואם הוא ענין שהוא נעלה מן השכל והנטייה הליבית, צריך גם הוא לעבור דרך הצנור של דרך-ארץ...".⁶³ לדוגמא, הגמרא אומרת שלא יעלה על הדעת שכהן גדול יחזיק, בהיותו בקדש הקדשים, מחתה מלאה גחלים בפיו, ונימוקה עמה: "לפני מלך בשר ודם אין עושין כן, לפני מלכי המלכים הקב"ה על אחת כמה וכמה".⁶⁴ פשיטא לגמרא במסכת תמיד: "לאו אורח ארעא לעיולי מטות לבית המקדש".⁶⁵ הרמב"ם פוסק בהלכות כלי המקדש: "סכין שנשמט מן הנצב או שנפגם אין מחזירין אותו ואין משחזרין אותו אלא גונזין אותו...".⁶⁶ ומבאר הכסף משנה: "דמיחזי כעניות ולא אורח ארעא".⁶⁶

הוא הדין לגבי מצוות שבין אדם לחברו. פסוק מפורש בתורה: "ואהבת לרעך כמוך", ומבאר הנצי"ב: "אי אפשר לפרש כמשמעו, כידוע דחייך קודם לחיי חבירך, אלא הרמב"ם פירש

⁵⁵ מלאכת מחשבת פרשת נח דף כ ב. וראה סעיף רצה.

⁵⁶ בבלי סנהדרין כ ב.

⁵⁷ ראה סעיפים רפט של.

⁵⁸ פירוש הרמב"ן על התורה שמות יב כא.

⁵⁹ פירוש רמב"ן על התורה בראשית לב ט. וראה סעיף נט הערה 19; סעיף ריח הערה 20.

⁶⁰ נתיבות עולם, נתיב דרך ארץ א. ראה דוגמא לכך סעיף צז.

⁶¹ רש"י זבחים קב א ד"ה וירץ לפני אחאב. וראה סעיף רב.

⁶² חלק מהדוגמאות המובאות בסעיף זה עוסקות בחכמי ישראל ובפרנסים בכל הדורות.

⁶³ אורות התורה יב ג. על משקל דברי פחד יצחק פורים ענין י בענין עשית דברי הרשות לשם שמים, המובאים בסעיף מז, אפשר לומר שעבודתנו מתחלקת לשתי מערכות: לתרי"ג מצוות המפורשות בהדיא ולמדת דרך ארץ הקודמת לתורה. בלשון אחרת ניתן לומר, שכשם שבחירה חפשית אינה נחשבת כחלק מ"ג עיקרים משום שהיא קודמת להם כך דרך ארץ קודמת לתרי"ג מצוות.

⁶⁴ בבלי יומא מז א. וכיו"ב מצאנו בגמרא בעוד כמה מקומות. וראה רש"י בבלי ב"ק סה ב ד"ה לממון הדיוט.

⁶⁵ בבלי תמיד כו ב. וראה בבלי נזיר מה א, שפשיטא לה לגמרא שלא מסתפרים פתח אהל מועד ומכח סברה זו דורשת דרשה העוקרת את המקרא ממשוטו.

⁶⁶ כסף משנה רמב"ם כלי המקדש א טו. וראה רש"י בבלי מנחות כח ב ד"ה של חרס.

בהלכות אבל פ"ד כמו שאתה חפץ מחברך, והדבר מובן שלא יסכל האדם שחבירו יאהבהו כמו נפש עצמו, אלא בגדרי הראוי לפי הקורבה ודרך ארץ, באותו אופן עליך לאהוב בני אדם".⁶⁷

כך יש לפרש את דבר ה'. אומר המדרש: "כיון שראה המלך אמר להן צאו לכם מכאן שהרי כבר התיר אתכם הקדוש ברוך הוא ועשה לכם נסים... א"ל אין אנו יוצאין אלא ברשות המלך שלא יאמר ברחו להן מן הכבשן 'אני פי מלך שמור' ברשותו הושלכנו ברשותו נצא",⁶⁸ ומבאר ר' חיים שמואלביץ: "אף בזה בטוחים היו שיעשה להם נס, שכיון שמפני מדת דרך ארץ אינם יכולים לצאת, הרי זה נכלל בכלל הסימן שניתן להם שינצלו".⁶⁹

אין התר לסטות ממצוות מפורשות או מהוראת נביא בטענה שהסטיה היא משום מדת דרך ארץ. כותב המדרש שמואל: "להיות הדרך ארץ הנלמד מדברי תורה גדול בכמות ובאיכות נוכל לומר שאם אין תורה אין דרך ארץ, כי אפילו שקנה אותו הדרך ארץ האנושי ושכלי אינו נערך לכלום לפני הדרך ארץ התורני והוא ליה כמאן דליתיה".⁷⁰ כותב הפלא יועץ: "אלו דברים שאין להם שיעור, רק הכל לפי המקום ולפי הזמן ולפי מה שהוא אדם... אם אינו נגד רצון הבורא".⁷¹

את משקלה הראוי של מדת דרך ארץ ביחס לשיקולים אחרים יקבעו מורי הוראה. כותב החתם סופר: "כי אין אדם יכול ליתן שיעור בזה אם אין תורה".⁷²

כדי להבטיח הליכה בדרך ארץ יש למנות פרנסים הבקיאים במדה זו.⁷³

גם כיום יש לנהוג במדת דרך ארץ לפי המקום ולפי הזמן.⁷⁴

⁶⁷ העמק דבר ויקרא יט יח.

⁶⁸ תנחומא פרשת נח י.

⁶⁹ שיחות מוסר ב יח.

⁷⁰ מדרש שמואל אבות ג כג.

⁷¹ פלא יועץ ערך דרך ארץ.

⁷² חתם סופר על התורה ויקרא אבות ג יז. וראה, לדוגמא, רש"י ויקרא ו ד: "אין זה חובה אלא דרך ארץ" וראה פירוש הרמב"ן על התורה שם: "לא ידעתי מנין אמר הרב שאינה חובה". וראה תוס' בבלי יומא יז ב ד"ה ומודו רבנן בפרוסה וכו', שחכמים היו צריכים להכריע מה להעדיף מבין שני סוגי דרך ארץ.

⁷³ ראה פירוש הרשב"ם בראשית מא לח.

⁷⁴ אין חיוב לשמור על מנהגי דרך ארץ שאינם נוהגים בימינו. לדוגמא, ראה בבלי ערכין טז ב שלא ישנה אדם באכסניא שלו, וראה חדושי הגאונים על עין יעקב שם: "... ומשתנה ענין זה כפי הדור והמקום והזמן ובשביל כך השמיטו הפוסקים ענין זה ואין ללמוד ממנו...". כיו"ב כותב הרב אלישיב, הערות במסכתות ערכין תמורה: "דין זה לא שייך אלא היכא דפוגם ונפגם. והיום בדרך כלל אם משנה באכסניא אינו פוגם ונפגם, דיאמרו שנוהג כמנהג העולם לנסות כל הזמן דברים ומקומות חדשים כדי למצא תאוותו, והכל לפי הענין". וראה שו"ת בצל החכמה ד פד: "ועיי' סוטה (מ"ד א) למדה תורה דרך ארץ שיבנה אדם בית ויטע כרם ואח"כ ישא אשה ע"ש, ועכ"ז מעשים בכל יום ברבים וכן שלמים שאינם מקפידים לדקדק על סדר זה כאשר קיומו קשה עליהם". על השתנות הזמנים ראה סעיף עו.

מב. בדרך הבורא

מצוה לעשות את הטוב בעיני שמים¹ וכמה משמעויות להוראה זו. המשמעות הראשונה היא שיש ללכת בדרך הבורא.² פסוק מפורש בתורה: "והלכת בדרכיו"³, ופוסק הרמב"ם: "כך למדו בפירוש מצוה זו: מה הוא נקרא חנון אף אתה היה חנון. מה הוא נקרא רחום אף אתה היה רחום. מה הוא נקרא קדוש אף אתה היה קדוש".⁴ ההולך בדרך הבורא מקיים גם את מצות אהבת הבורא⁵ ואת מצות "קדשים תהיו".⁶

על יחודה של מצוה זו כותב הראב"ע: "עיקר כל האדם עבודת ה' ועבודתו להכיר פעליו".⁷ כותב הרמב"ם: "... כי שלמות האדם אשר בה יתפאר באמת היא מי שהגיע להשגתו יתעלה כפי יכולתו, וידע השגחתו על בראיו בהמצאם והנהגתם היאך היא והיו הליכות אותו האדם אחר אותה ההשגה...".⁸ כותב המסילת ישרים: "ההליכה בדרכיו כולל כל ענין יושר המדות ותקונם".⁹ כותב הראי"ה קוק: "ובראש כל מקור של שלימות ההנהגה היא ללכת בדרכי ה'".¹⁰

מכיון שמצוה זו אינה מוגדרת,¹¹ רשאי כל אדם להפעיל את שיקול דעתו בכל הנוגע לקיומה על פי ההנחיות הבאות.

התבוננות בטבע כותב הרמב"ם במורה: "וכבר הודעתך שאין שם זולת ה' יתעלה והמציאות הזו, ואין למידות עליו יתעלה כי אם מן המציאות הזו מכללותה ומפרטיה ולכן

¹ ראה סעיף לט.

² על שאר המשמעויות ראה סעיפים מג – מה.

³ דברים כח ט.

⁴ רמב"ם דעות א ו. וראה דברים יג ה: "אחרי ה' אלקיכם תלכו", ומפרש רש"י: "שתעשו על פי יכלתכם כמעשיו ותדרפו אחרי נתיבותיו". וראה בבלי שבת קלג ב: "זו אל-י ואנוהו... אבא שאול אומר 'ואנוהו' הוי דומה לו. מה הוא חנון ורחום אף אתה...". וראה בבלי סוטה ה א, שעל האדם ללמוד מדעת קונו. וראה אבדר"נ לז ח: "שבע מדות משמשות לפני כסא הכבוד אלו הן חכמה צדק ומשפט חסד ורחמים אמת ושלוש... מלמד שכל אדם שיש בו כל מדות הללו יודע דעתו של מקום". וראה ילקוט ריש פרשת העקידה: "כך אמרו ישראל להקב"ה. כתבת בתורתך לא תקום ולא תטור ואתה נוקם ונוטר... א"ל הקב"ה אני כתבתי בתורתך לא תקום ולא תטור את בני עמך אבל נוקם ונוטר אני לאומות העולם". משמע שיש מקום ללכת בדרך הבורא גם במובן זה. כך מוכח גם מרמב"ם יסודי התורה ו ה: "שאר הכינויין שמשבחין בהן את הקב"ה כגון חנון ורחום... קנא וחזק וכיוצא בהן...". וראה נתיבות עולם נתיב גמילות חסדים פרק א: "... אף על פי שהאדם עושה משפט אמת וישר אין המשפט הוא מדת האדם, כי אי אפשר שלא יהיה האדם משקר במשפט בשגגה... ולכן אין לומר במדת המשפט שהאדם הולך אחר הקב"ה, רק כאשר הוא בעל חסד ועושה חסד שלא במשפט...". ויש לעיין מה כוונתו. על המצוה ללכת בדרך הבורא ראה ארח מישרים ג ביאור ס"ק ז; נפש הרב עמי נט - עא ושם עמי קט.

⁵ ראה רש"י דברים ו ו. וראה מעלות המדות המדה השניה; משך חכמה ויקרא יט יח.

⁶ ראה ספורנו ויקרא יט ב.

⁷ ראב"ע דברים ו ז.

⁸ מו"נ ג נד בסופו. וראה גם ספר מצוות גדול עשין ז.

⁹ מסילת ישרים הקדמה.

¹⁰ עין איה ברכות א פרק שלישי לג. וראה אגרות הראי"ה א קצד; איש ההלכה גלוי ונסתר, ובקשתם משם עמי 180 – 186.

¹¹ ראה סעיף לט הערות 8 ו 9.

חובה בהחלט להתבונן במציאות הזו כפי שהיא... לפיכך חובה לדעת צורתה וטבעה הנראים, ואז אפשר ללמוד ממנה על זולתה".¹² כותב המהר"ל: "כי כל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם יש לאדם ללמוד, ומחויב הוא בזה כי הכל מעשה השם הוא ויש לעמוד עליהם ולהכיר על ידי זה בוראו".¹³

התבוננות בתורה¹⁴

דברי חכמים "דורשי רשומות אומרים: רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם למוד הגדה שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו".¹⁵ על נוסח התפילה כותב הרב שמחה זיסל מקלם: "והנה ענין התפילה להכיר גדולתו יתברך ולחפץ לילך בדרכיו".¹⁶

היסטוריה כותב הראי"ה קוק: "כשם שאנו צריכים לחפש את צדדי הקדושה בכל המציאות כולה, כך אנו צריכים לחפש אותם בכל מאורעות החיים והעובדות כולן, ובמה שנוגע למאורעותיה של האומה - בכל הזמנים גם בעבר ובעתיד".¹⁷

התבוננות עצמית כותב ר' שמחה זיסל מקלם: "לדעת את בוראו – אי אפשר כי אם אחרי שייגע ויעמל את שכלו... להתבונן בגדולתו... וביותר - ממנו ומנפשו, מענין המקרים והמחזות אשר יחזה עלי חלד, וכענין 'מבשרי אחזה אלוך'".¹⁸

באופן מיוחד מצויים הפרנסים ללכת בדרך הבורא

כותב הרמב"ם: "אמר כי השגחתו גם בארץ כראוי לה... והוא אמרו 'כי אני ה' עשה חסד משפט וצדקה בארץ' ואחרי כן השלים את הענין ואמר 'כי באלה חפצתי נאם ה' , רוצה לומר מטירתי שיהא מכם חסד וצדקה ומשפט בארץ... שהמטרה להתדמות בהן ושיהיו אלה הליכותינו".¹⁹ כותב הרב משה אלמושנינו: "התנאי הראשון אשר ראוי שימצא במנהיג ומישר את העם, שיהיו כל מעשיו לשם שמים וילך בדרכי שיי' בכל מדותיו כי זה דבר כולל כל חלקי השלמות שישתדל להדמות אל הסבה הראשונה בכל דרכיו".²⁰

האבות הלכו בדרך הבורא. מפרש הרמב"ן את הפסוק: "עקב אשר שמע אברהם בקלי וישמר משמרת מצותי חוקתי ותורתי": " 'חקותי' - ללכת בדרכי השם להיות חנון ורחום ועושה צדקה ומשפט ולצות את בניו ואת ביתו בהם".²¹

¹² מו"נ א עא.

¹³ נתיבות עולם נתיב התורה יד. וראה רמב"ם יסודי התורה ב ב; מו"נ ג כח; שם ג נד; רמב"ם תשובה י ו; הקדמת חובת הלבבות. וראה סעיף רכב.

¹⁴ ראה סעיף מד.

¹⁵ ספרי על דברים יא כב. וראה בבלי מכות כג ב: "מאן סליק לעילא ואתא ואמר אלא קראי קא דרשינן".

¹⁶ חכמה ומוסר ב סימן סה. וראה עין איה ברכות א פרק חמישי קג.

¹⁷ מאמרי הראיה ב עמ' 412.

¹⁸ חכמה ומוסר א סימן מ, עמ' פ.

¹⁹ מו"נ ג נד בסוף. נראה, שדברי הרמב"ם בהלכות דעות מופנים ליחיד ואילו מו"נ עוסק בעיקר בפרנסים. על

"חסד משפט וצדקה" ראה מנפת צוף א עמ' 173 – 175. וראה שם חלק ב עמ' 571 – 584.

²⁰ מאמץ כח הדרש האחד ועשרים דף קע א.

²¹ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית כו ה.

פסוקים מפורשים בספר מלכים: "ויקרבו ימי דוד למות ויצו את שלמה בנו לאמר... ושמרת את משמרת ה' אלקיך ללכת בדרכיו".²²

אין התר לסטות ממצוות מפורשות או מהוראת נביא בטענה שהסטיה היא לשם הליכה בדרך הבורא.

לעיתים קשה להכיר את דרך הבורא ולדעת להסיק את המסקנות הנכונות למעשה. מבאר הרמב"ם: "... אחר כך בקש השגת עצמו יתעלה והוא אמרו 'הראני נא את כבודך'... ונאמר לו 'אני אעביר כל טובי על פניך'... רמז למה שהציב לפניו כל הנמצאים... כוונתו בהצבתם לפניו שישגיג טבעיהם וקשריהם זה בזה שאז ידע הנהגתו אותם היאך היא הכלל והפרט".²³ דוד המלך מבקש: "הורני ה' דרכיך".²⁴

רק מורי הוראה רשאים לקבוע בכל מקרה פרטי מה היא ההנהגה הראויה. כותב ר' שמחה זיסל מקלם: "לדעת את בוראו - אי אפשר כי אם אחרי שייגע ויעמל את שכלו בעיון רב ובהעמקה...".²⁵

כדי להבטיח הליכה בדרך הבורא יש למנות פרנסים יראי שמים וחכמים. כותב הראב"ע: "והאדם חייב לתקן עצמו ולהכיר מצות השם שבראהו ולהבין מעשיו אז ידע בוראו וככה אמר משה הודיעני נא את דרכיך אדעך וכו'".²⁶

גם כיום מצוה ללכת בדרך הבורא.

פוסק הרמב"ם: "... שאותו המלך שיעמוד מזרע דוד בעל חכמה יהיה יתר משלמה ונביא גדול הוא קרוב למשה רבינו. לפיכך ילמד כל העם ויורה אותם דרך ה'".²⁷

²² מלכים א ב א – ג. וראה רד"ק שם.

²³ ראה מו"נ א נד.

²⁴ תהילים כז יא. ראה בבלי ברכות יז א: "מרגלא בפומיה דרבי מאיר: גמור בכל לבבך ובכל נפשך לדעת את דרכיך...". וראה רמב"ם תשובה ו ד: "וכענין זה שואלין הצדיקים והנביאים בתפלתם מאת ה' לעזרם על האמת, כמו שאמר דוד הורני ה' דרכך, כלומר אל ימנעוני חטאי דרך האמת שממנה אדע דרכך ויחוד שמך".

²⁵ חכמה ומוסר א מ, עמ' פ. וראה הנבחר באמונות ובדעות מאמר עשירי א; כוזרי ג ח.

²⁶ יסוד מורא שער ראשון.

²⁷ רמב"ם תשובה ט ב.

מג. דרך אמצעית

המשמעות השניה של ההוראה לעשות את הטוב בעיני שמים היא שיש ללכת בדרך האמצעית.¹ פוסק הרמב"ם: "הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה מכל הדעות שיש לו לאדם והיא הדעה הרחוקה משתי הקצוות ריחוק שוה ואינה קרובה לא לזו ולא לזו. לפיכך ציוו חכמים הראשונים שיהא אדם שם דעותיו תמיד ומשער אותם ומכוון אותם בדרך האמצעית... ומצווים אנו ללכת בדרכים האלו הבינונים, והם הדרכים הטובים והישרים, שנאמר 'והלכת בדרכיו'".² לדעת הרמב"ן, ההולך בדרך האמצעית מקיים מצות קדשים תהיו.³

זו מדת התורה. כותב הרמב"ם: "וזאת התורה השלימה, המשלמת אותנו, כמו שהעיד עליה יודעה: 'תורת ה' תמימה... מחכימת פתי'... כוונה שיהיה האדם טבעי, הולך בדרך האמצעית: יאכל מה שמותר לו לאכול בשיווי, וישתה מה שמותר לו לשתות בשיווי, ויבעל מי שמותר לו לבעול בשיווי, וישיב המדינות בצדק וביושר, לא שישכון במערות ובהרים, ולא שילבש השער והצמר, ולא שיטריח הגוף ויענהו".⁴ כותב הספורנו: "ראוי להתבונן, שבהיות כל אמרת אלוה-צרופה, היא בלי ספק מישרת המעשים אל המיצוע, כי כל אחד משני הקצוות נמאס".⁵ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "כי התורה היא קו האמצעי... כי ההשתקעות באיזה צד זה שקר... והוא יסוד כל מצות התורה עטין שלא להיות שקוע בשום דבר".⁶ כותב הראי"ה קוק: "נזהרים אנו משכרון והפרזה אפילו מהדברים היותר נשגבים ונעלים. הצדק הוא נר לרגלנו ואנחנו קוראים במקרא קודש 'אל תהי צדיק הרבה'. החכמה היא אור חיינו, ואנחנו אומרים: 'אל תתחכם יותר', 'אכול דבש הרבות לא טוב'. זהו הכלל המקיף את כל חוג חיי עם עולם. מעולם לא נתמכר לאידיאה פרטית אחת במדה זו עד שנהיה טובעים במצולותיה, עד לבלי יכולת ליתן לנו קצב ומדה להרחבת ממשלתה".⁷

זו מדת החכם. אומר שלמה המלך: "אל תט ימין ושמאל הסר רגלך מרע".⁸ כותב רס"ג: "כבר נתבאר כי האיזון בכל המוחשים יותר מועיל לאדם, כל שכן איזון מדותיו ואהבותיו שיהא יותר מועיל לו...".⁹ מבאר ריה"ל: "התורה האלוקית... למדתנו את המדה הנכונה בצוותה עלינו לתת לכל כח מכחות הנפש והגוף את החלק המגיע לו בצדק... כי העדפת הכח האחד מביאה להזנחת כח אחר".¹⁰ כותב המהר"ל: "...שכל דבר שיש לו השיווי והמיצוע הוא נבחר והוא טוב...".¹¹ כותב הראי"ה קוק: "הקיצוניות במדות גרם לנו רע מרובה".¹²

¹ על שאר המשמעויות ראה סעיפים מב מד מה.

² רמב"ם דעות א ד - ה. וראה משנה ברורה סימן קנו ס"ק א.

³ ראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יט א.

⁴ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרקי אבות פרק ד. וראה מו"נ ב לט; שם ג לג; שם ג לה שם ג לח. וראה מו"נ ג מג, שהתורה מאזנת את הטבע. וראה דברים ד ח: "ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים...", ומבאר הרמב"ם במורה ג מט, שמשמעות חקים ומשפטים צדיקים היא איזון כל העניינים.

⁵ ספורנו במדבר יט ב.

⁶ רסיסי לילה לו.

⁷ אגרות הראיה א קנח. וראה גם אורות, אורות התחיה יח.

⁸ משלי ד כז. וראה רש"י על אתר.

⁹ הנבחר באמונות ובדעות י יט.

¹⁰ כוזרי ב נ. וראה אבן עזרא קהלת ז ג; קיצור שו"ע כט ב.

על מעלת ההולך בדרך האמצעית כותב הרמב"ם: "ואם היה האדם שוקל את מעשיו תמיד ומתכוון למיצוע, הרי יהיה במעלה הרמה ביותר ממעלות האדם, ובכך יתקרב לפני ה' וישיג את רצונו".¹³ כותב הרלב"ג: "השלמות התכליתי שהוא מעיד עליו הוא מגיע בשווי בדעות ובמדות".¹⁴

הרמב"ם פוסק שההוראה ללכת בדרך האמצעית אינה נוגעת לכעס ולגאווה ומהם יש להתרחק באופן קיצוני ומוחלט.¹⁵

מכיון שהמצוה ללכת בדרך הבורא אינה מוגדרת, רשאי כל אדם להפעיל את שיקול דעתו בכל הנוגע לקיומה.¹⁶

באופן מיוחד מצווים הפרנסים ללכת בדרך האמצעית

מלך פסוק מפורש במשלי: "אל תתן לנשים חילך ולדרכיך למחות מלכך", ומבאר המצודת דוד: "אל תתן דרכיך למחות ולהשחית דרכי המלכים, רוצה לומר, אל תשנה משפט הראוי אל המלכים להיות זהירים במעשיהם על צד השווי והנכון".¹⁷ ישעיהו אומר: "הן לצדק ימלך מלך",¹⁸ ומבאר הרב יהודה מסר ליאון: "והצדק בסתם היא תכונה תסדרנה ממנה כל הפעולות המדותיות... שהם אמצעיות בין הקצוות".¹⁹

פרנסים פוסק הנודע ביהודה: "ומה טוב שבכל עניני המס, כל רב בעירו יעשה לפייס בדברים ולכוף במילי ולא בשוטים, כי רוב עניני המס אי אפשר להיות ע"פ ההלכה והכל לפי צורך שעה, ויבצעו תמימים בין העשירים ובין הבינונים דרך הממוצע ולחקור ולתווך השלום".²⁰

מורי הוראה רבי יוסף קארו פוסק: "חכם לב נקי הדעת יכיר לעצמו דרך ישרה ממוצעת".²¹ כותב המהר"ל: "וההלכה הוא הדרך שאינו יוצא לימין ולשמאל כלל רק הולך

¹¹ נתיבות עולם נתיב הצדקה ג. על מעלת מזג אויר ממוצע ראה כוזרי א צה; ראב"ע קהלת א יב ומשנה עם פירוש הרמב"ם, יומא ה א.

¹² קבצים מכתב יד קדשו, פנקס אחרון בבויסק אות מז. וראה שמונה קבצים ו רלה: "יש שהמחשבה על דבר הדרך האמצעי בחיים מפריעה מההתנשאות של המחשבה אל מעלתה, מפני הדמיון שחושב שהמחשבה הזכה ברום עליונותה מחייבת היא דוקא מהלך קיצוני. וזוהי טעות מוחלטת משני צדדים".

¹³ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה למסכת אבות פרק ד, עמ' רנו.

¹⁴ רלב"ג מלכים א יא מ.

¹⁵ ראה רמב"ם דעות ב ג. וראה סעיף פג הערה 53.

¹⁶ ראה סעיף לט הערות 8 ו 9. וראה אור שמח תלמוד תורה פרק א ב.

¹⁷ מצודת דוד משלי לא ג. וראה פירוש רש"י שם.

¹⁸ ישעיה לב א.

¹⁹ נופת צופים שער הרביעי מח.

²⁰ שו"ת נודע ביהודה מה"ק חו"מ כ. וראה ערוך השלחן חו"מ קסג ז.

²¹ שו"ת אבקת רוכל רטו.

בשווי אינו סר לימין ולשמאל... וזהו מדת בית הלל...²² הרב עובדיה יוסף כותב: "כשיש שתי סברות קיצוניות, ויש גם כן סברה אמצעית, יש לפסוק כסברה אמצעית".²³

בתחומים אחדים קיימות פסיקות מפורשות הקובעות שיש ללכת בדרך האמצעית

השתדלות ובטחון כותב החזו"א: "כי שתי הנטיות מקו האמת המדויק אינן ישרות, אם לבטוח יותר ממדרגת הבטחון שהגעתי אליו באמת, ואם להאמין בהשתדלות יותר מדאי...".²⁴

מילי דעלמא פוסק הרשב"ש: "צריך אדם להשוות הנהגתו ולאחוז במצוה במאכלו ובמשקו ובמלבושיו ובשינתו ובקיצתו בהקרתו ובהעצרו וברחיצתו... ובשאר דברים ההכרחיים לגוף האדם ללכת באמצעם לא ריבוי ולא מיעוט".²⁵

גשמיות ורוחניות כותב האורחות צדיקים: "אך עתה מסר השם, יתעלה, שתי עבודות ביד האדם: האחת - עבודתו, והשניה - עבודת התורה. וצריך האדם להיות ממוצע בין שתי העבודות ולייחד שעות מיוחדות לעבודת התורה ולעבודת העולם הזה".²⁶ כותב אבן חנן שמחה: "כמו שאדם פרטי עומד משני חלקים - מגוף ונשמה, ולכל אחד מחלקים אלו דרוש להרוותו במזון ומחיה, הגוף - במזון גשמי, והנשמה - במזון רוחני... ורק אז ישכיל ויצליח לחיות חיים ארוכים ונעימים... הוא גם כן אצל האומה בכללה, שצריך לקיום האומה גם כן שני חלקים הנ"ל - חיים גופניים וחיים רוחניים. חיים גופניים של האומה - היא הגשמיות, והוא הענין הכלכלי והמסחר ומעשי חורש".²⁷

נחת ואימת מלכות²⁸ כותב המאירי: "המלכויות שלושה. מלך המדינה, ומלך בבית ומלך בגוף האדם עצמו, רוצה לומר שהמלך במדינתו צריך שישתדל בהנהגת אנשיו ולתת סדר ביניהם וצריך בזה תחבולות ומועצות לקרב הדעות ולמלוך עליהם, פעם בחמה ופעם דרך פיוס...".²⁹ כותב החתם סופר: "כי חפץ הקב"ה שהממונה ראש על עם ה' לא יתגאה ולא ירום כי אם יכנע לבבו... ובבחירה אחרת רוצה ה' שינהוג נשיאתו ברמה, ועל כן נענש שאול מרוב צדקתו וענוותנותו... וזה הוא שקשה במנהיגי ישראל: אם יתן חתתו בארץ החיים ח"ו ומטיל אימה יתירה על הציבור שלא לש"ש אוי לו, ואם מתנהג בשפלות יתירה לא טוב יה' לו, על כן אשרי מי שנכנס ויצא בשלום להשלים בין ב' מדרגות אלו".³⁰ כותב הבית יצחק: "ויקחו אליך ולמדת

²² נתיבות עולם, נתיב הכעס א.

²³ שו"ת יחוה דעת ו כז. וראה שערים המצוינים בהלכה כט ס"ק א.

²⁴ קובץ אגרות א קלו. וראה סעיף נא.

²⁵ שו"ת הרשב"ש קצה. וראה קיצור שו"ע לב כא: "היגיעה בדרך ממוצע טובה לבריאות הגוף".

²⁶ אורחות צדיקים שער השמחה.

²⁷ אבן חנן שמחה עמ' ריז. וראה שמונה קבצים ד יח: "הכל במדה...".

²⁸ ראה סעיפים פה - פח. וראה ירושלמי ברכות ט ב, שאברהם אבינו עשה פשרה עם היצר הרע, וראה משך

חכמה דברים לד ח.

²⁹ פירוש המאירי על ספר משלי יא יד.

³⁰ חידושי חתם סופר על מסכת כתובות, מהדורה תנינא ומהדורה תליתאי דף כג ב.

ענותנותך, מדת 'שמן זית זך' שהוא מדת ההתנשאות, ובהשתתף שתי המדות יחד יעלה נר תמיד להאיר לארץ ולדירים".³¹

הנהגה בדרכי נעם שלמה המלך אומר: "מלך במשפט יעמיד ארץ וגו' ", ומבאר המאירי: "לכן, אמר שאם ינהיג עצמו עמהם במסים וארנוניות במשפט ובדרך ממוצעת – יעמיד ארץ", 'ואיש תרומות' - שמכביד עליהם בכך – 'יהרסנה'".³²

קבוצות בציבור הרמב"ם כותב: "המצות אשר כללתם הקבוצה השביעית והם דיני ממונות... כולם טעמיהם גלויים... שלא תהא בהם חריגה מן הסיוע המועיל לשני הצדדים. לא שיתכוון אחד המתעסקים להגדיל חלקו לגמרי, ושיהא הוא המרויח מכל הצדדים".³³

כותב הפחד יצחק: "הסכמה זו נתייסדה לתקון עניים ועשירים... כיון דעמדו לחשבון ולא נשתוו דעות... הרי זה אינה נעשית עצת שום אחד מהצדדים עד שהם ישתוו או אלו יודה לאלה וכו', והרי זה נמצא שאין שום אחד מהצדדים יכול להתפאר על חברו לומר דידן נצח ותקנה נכונה היא".³⁴

איכות וכמות כותב הרב דסלר: "אנו מוצאים באדם בכמה וכמה שטחי חיים סתירות בין השאיפות שנוכל לקורא להן השאיפות ל'איכות' ובין אותן שאפשר לכוונתן השאיפות ל'כמות'... אם נתעמק בדבר נראה שבעצם אין סתירה כלל, כי שתי הדרכים נצרכות ומוכרחות ואי אפשר לזו בלא זו כלל. כל נטיה לנקוט רק בצד אחד ולעזוב את השני היא מעצת היצר".³⁵

הוה ועתיד כותב הראי"ה קוק: "שאים ישים העם דאגתו רק לקיומו העתידי ולמצבו בהוה לא ישים לב, הלא אז יבזזו זרים יגיעו ויפול בנופלים... ולעומת זה מה רבה ערך ההשחתה, אם יפת לב העם לשום על דגלו רק חיי שעה וחסנו הזמני, כי אז בעבור דור יסוף כחו ויכשל ויפול".³⁶

³¹ סוף שו"ת בית יצחק יו"ד א. וראה שמונה קבצים ב רכה: "הצדיקים, עיקר נפילתם בא מתוך הענוה היתירה שלהם...". וראה אורות התורה יג ח.

³² המאירי משלי כט ד. וראה גם בית הבחירה סנהדרין כ א. וראה סעיף צא.

³³ מו"נ ג מב. וראה חזו"א חו"מ בבא בתרא א יב: "צריך שיהיה הכותל בריא וקיים שלא יצטרכו לתקנו בימים קצרים, וכמו כן אין להעמיס על השכן בהוצאה מרובה... וצריך לבחור באופן ממוצע". וראה סעיף קלב הערה 12; סעיף רסד הערה 4.

³⁴ פחד יצחק ערך מסיים, ד"ה אחר הרוב הולכין בהם. וראה חידושי הרמב"ן בבא בתרא כב א: "אבל בני המדינה רשאים להתנות שימכור בכך וכך, ואם לאו שיושיבו שם אחר ובלבד בשער בינוני שיפה לשניהם". וראה שו"ת המב"י ט א רלו: "... דמתקני על הפועלים ועל המדות והשערים תקון אמצעי וישר כגוונא דאיכא רווחא לפועלים כמו לבעלי בתים ולמוכרים כמו לקונים כשרואים שהפועלים רוצים להעלות על שכרם יותר מן הראוי וכן כשמקטינים המדות או מעלים השערים ואף על גב דממילא איפשר דמטי פסידא לפועלים או לבעלי חנויות לא חשיב פסידא מה שאינם מרויחים יותר מדאי כיון שנעשה בצדק". וראה סעיף קלב.

³⁵ מכתב מאליהו ד עמ' 9. הרב דסלר עוסק בשאלה אם עדיף ללמוד מעט תורה אך בהעמקה או ללמוד הרבה תורה ובפחות העמקה. בענין כמות ואיכות ראה סעיף סו הערה 12.

³⁶ עין איה ברכות א פרק ראשון קלו. יפת ר"ל יפתה או יתפתה. על המחויבות כלפי העתיד ראה סעיף נח.

גדול שכרו של ההולך בדרך האמצעית. פוסק הרמב"ם: "וההולך בדרך זו מביא טובה וברכה לעצמו, שנאמר: 'למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו'".³⁷ כותב המאירי: "כלל גדול מסרו לנו רבותינו במדותיו של אדם להיות מכוין אורחותיו ומחזיק בדרך הממוצעת שבהם, ואם עושה כן מובטח לו שהוא בן העולם הבא".³⁸ כותב המהר"ל: "כי הדרך אל העולם הבא צריך שלא יהיה נוטה לא לימין ולא לשמאל".³⁹

אם מסיבות כל שהן, מתעוררת בקרב יחידים או בקרב רבים נטיה אל אחד הקצוות, על הפרנסים לחפש דרכים להחזיר לתקן את המעוות ולהשריש מחדש את ההליכה בדרך האמצע.⁴⁰ למשל, פסוקים מפורשים בספר דברים: "והיה כקרבכם אל המלחמה ונגש הכהן ודבר אל העם... כי ה' אלקיכם ההלך עמכם להלחם לכם עם איביכם להושיע אתכם", ומבאר הרמב"ן: "ויאמר שלא יבטחו בזה בגבורתם לחשוב בלבם גבורים אנחנו ואנשי חיל למלחמה, רק שישבו לבם אל השם ויבטחו בישועתו ויחשבו כי לא בגבורת הסוס יחפץ ולא בשוקי האיש ירצה כי רוצה ה' את יראיו את המיחלים לחסדו".⁴¹ כותב הראי"ה קוק: "בראות איש אשר רוח בו בדורו, שיש נטיה עצומה ויתירה בו אל הכינוס, אז יפזר, יעורר רוח בני הדור לעסוק בפזיור כוחותיהם הטובים לתקנת הכלל כולו".⁴²

זו דרך הבורא. כותב הנצי"ב: "... ובשביל כי טבע המעשה שעשה פינחס להרוג נפש בידו, היה נותן להשאיר בלב הרגש עז גם אחר כך, אבל באשר היה לשם שמים משום הכי באה הברכה שיהא תמיד בנחת ובמדת השלום, ולא יהא זה הענין לפוקת לב...".⁴³

זו מדת התורה. אומרת הגמרא: "רבי אומר: למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה - לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין".⁴⁴

הכתובים מעידים שכך נהגו משה ויהושע. כותב הרמב"ן: "וטעם 'ויעמוד משה בשער המחנה' – דבק במה שאמר, כי כיון שראה את העם שיהיה לשמצה ולקלסה באויביהם, וזה חלול השם, עמד בשער המחנה וקרא בקול גדול מי לה' אלי והרג בפרהסיא כל עובדי העגל כדי שישמע הדבר בקמיהם, ויתקדש שם שמים בהם תחת החלול שעשו".⁴⁵ מבאר הרב נבנצל: "מעמד די דומה, ערך יהושע אחרי כעשרים ושמונה שנה. לאחר שכבשו וחילקו את כל הארץ, כינס יהושע את 'כל שבטי ישראל שכמה... הצורך במעמד מחודש זה כעבור כ"ח שנים, נובע ממספר סיבות: א. שבע שנות המלחמה ודאי לא שיפרו את הרוחניות בעם, וודאי גם המפגש עם התרבות האלילית שמסביב, פגע את פגיעתו. לכן ראה יהושע להדגיש את הדברים באופן נחרץ...".⁴⁶

³⁷ רמב"ם דעות א ז.

³⁸ בית הבחירה מועד קטן ה א. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפירוש המשניות עמ' כג.

³⁹ נתיבות עולם נתיב התורה א.

⁴⁰ ראה סעיף נז הערה 46; סעיף פא הערה 33; סעיף צו הערות 33 34. וראה כע"ז סעיף פח הערות 36 - 39.

⁴¹ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כ ד. וראה משך חכמה שמות יב טז שנס פך השמן נועד להדגיש ולהזכיר לחשמונאים שיד ה' עשתה זאת.

⁴² עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעו. וראה רש"י בבלי זבחים ק"ג א ד"ה ומגדלות שם בניהם.

⁴³ העמק דבר במדבר כה יב. וראה משך חכמה ויקרא י ג. וראה הערה 50.

⁴⁴ בבלי ברכות דף סג עמוד א.

⁴⁵ פירוש הרמב"ן על התורה שמות לב כו. וראה שערי תשובה ד ה.

⁴⁶ שיחות לספר דברים שיחה טז עמ' קנא. וראה סעיף א הערה 30.

למרות השאיפה ללכת בדרך האמצעית, לעיתים אין מנוס מלסטות ממנה באופן זמני.⁴⁷ לדוגמא, כתב הראי"ה קוק: "כדי שהכלל יגיע לחיים אמצעים, צריכים אנשים יחידים, עומדים על משמרת עבודת הכלל, להתנדב בעבודה רבה יוצאת חוץ לגבול האמצעי, כעבודת אנשי החיל שלפעמים ינדדו שינה מעיניהם ויעמדו הכן על המשמר שעות רבות יותר מהערך הראוי לחיים ממוצעים".⁴⁸

אין התר לסטות ממצוות מפורשות או מהוראת נביא בטענה שהסטיה היא לשם הליכה בדרך האמצעית. פסוק מפורש בתורה: "הכה תכה את ישיבי העיר ההיא לפי חרב... למען ישוב ה' מחרון אפו ונתן לך רחמים ורחמך והרבך..."⁴⁹, ומפרש הנצי"ב: "דמעשה עיר הנדחת גורם... שההורג נפש נעשה אכזר בטבע... (ו)מתגברת השנאה בישראל... על זה הבטיח הכתוב שתעסוק בזה בלי שום הנאה מביזה (ואז) ישוב ה' מחרון אפו ונתן לך... מדת רחמים..."⁵⁰.

לא אחת קיים קושי לקבוע מה היא הדרך האמצעית ומה משקלה ביחס לשיקולים אחרים. כותב ר' יעקב עמדין: "... ובמה יודע איפוא ואיזה שיעור לדבר לומר עד פה תבוא דרך המצוה, בלי להוסיף ובלו לגרוע".⁵¹ במקרה כזה יש לשאול מורה הוראה. כותב ר' ישראל מסלנט: "... ומי יגביל הדבר ואיה החוזה לאמר פה היא נקודה האמצעית, לא במופת ואף לא בראיה יודע הדבר כי אם על פי שיקול דעת החכמים לפי מקומו ושעתו..."⁵².

כדי להבטיח הליכה בדרך האמצעית יש למנות מועמדים הרגילים ללכת בדרך זו. מפורש במכילתא: "ר' אלעזר המודעי אומר, 'ואתה תחזה מכל העם... יראי אלקים', אלו שעושין פשרה בדין".⁵³ צרור המור כותב: "ואמר 'אלקי הרוחות' ולא אלקי הנשמות והנפשות, לפי שרצה משה לשאול איש ממוצע, כמו הרוח הממוצע בין הנשמה והנפש. כי אם יהיה בעל נפש, ינהיג העם במדת הדין ואם יהיה בעל נשמה, לא ידקדק כל כך. לזה אמר 'אלקי הרוחות' שיהיה ממוצע להנהיג את העם".⁵⁴

⁴⁷ ראה קהלת ג א – ט; רמב"ם דעות ב ב; שו"ת רשב"ש קצא. וראה סעיפים פז צא צב שכד שכה – שכת.

⁴⁸ עין איה ברכות ב פרק תשיעי שמב. וראה שמונה קבצים קובץ ב קג: "בשביל שיווי המשקל של העולם... מפני הרשעים המקלקלים את המשקל לצד השמאל, מוכרחים צדיקים להכריע לצד הימין יותר מהמדה הבינונית, ועוברים בהכרח על האזהרה של 'אל תהי צדיק הרבה', ונמצא העולם סובל משני הצדדים. וכל מגמתנו להעמיד את ישראל על הדרך הישרה, וכל בניך למודי ה' רב שלום בניך". וראה שמונה קבצים ו כב: "טבע הסגולה הנשמית הוא נותן, שיחידים ימצאו בעולם שההסתכלות העליונה וחיי הפרישות הקיצונית עם הטהרה המופלגה היא נאותה להם..." וראה סעיפים רטז רכו.

⁴⁹ דברים יג טז – יח.

⁵⁰ העמק דבר דברים יג יח.

⁵¹ בירת מגדל עוז נוה חכם ריש חלון צורי.

⁵² אור ישראל ל בהערה. וראה רמב"ם דעות ב א: "בני אדם שנפשותיהם חולות מתאווים ואוהבים הדעות הרעות ושונאים הדרך הטובה... ומה היא תקנת חולי הנפשות, ילכו אצל החכמים שהן רופאי הנפשות וירפאו חליים בדעות שמלמדין אותם עד שיחזירו לדרך הטובה".

⁵³ מכילתא על שמות יח כא. על פשרה ראה סעיף קלב.

⁵⁴ צרור המור במדבר כז טז. וראה מו"נ ב לו, שהנביא מיוחד בכך שהוא נוצר בתכלית האיוון.

גם כיום יש להנהיג את הציבור בדרך האמצעית. כותב הראייה קוק: "אל נא יהי הנצחון של מפלגה אחת גדול יותר מדאי, כי לעולם בשיווי המשקל הברכה מצויה".⁵⁵

*

הוגי דעות מדיניים עומדים על מעלת הנהגת המדינה בדרך האמצעית.⁵⁶

בכמה מדינות קובעת החוקה שיש צורך לשמור על האיזון בין רשויות המדינה.⁵⁷ במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה על ההתפתחות הכלכלית של המדינה להיות מאוזנת.⁵⁸ באחרות קיימת הוראה לשמור על האיזון הכלכלי שבין חלקי המדינה השונים,⁵⁹ או בין הסקטורים השונים.⁶⁰ במדינה אחת קיימת הוראה חוקתית שלפיה צריך לשמור על איזון ביצוג הקבוצות החברתיות והדתיות המרכיבות את המדינה.⁶¹ כמה מדינות עומדות בחוקתן על חשיבות האיזון האקולוגי.⁶² חוקות רבות קובעות כי על הרשויות לפעול באופן סביר.⁶³

⁵⁵ אגרות הראיה א אגרת רכז. וראה סעיף קכא.

⁵⁶ ראה מש"כ המילטון, הפדרליסט פרק יג מס' 31. וראה The Making of Economic Society עמ' 87, ששאלת היסוד בכל הנוגע לפיתוח הכלכלי של המדינה היא כיצד למצוא את האיזון בין ההשקעות בצרכי ההוה ובין השקעות בצרכי העתיד.

⁵⁷ ראה ICL חוקת פאראגוואי 3 (1), ששלש רשויות הממשלה צריכות להיות מאוזנות. וראה החוקה הפולנית סעיף 10 (1).

⁵⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 100 (1).

⁵⁹ ראה ICL ברזיל 151 I; חוקת ספרד סעיף 138; חוקת בולגריה סעיף 20.

⁶⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 81 d) על צמיחה כלכלית מאוזנת של כל הסקטורים ושם 106 (1), שאחד מתפקידי המערכת הפיסקלית (היינו התקציב) הוא לחלק באופן הוגן את ההכנסות ואת השפע הכלכלי.

⁶¹ ראה ICL חוקת בלגיה 68 על איזון בין נציגי הקבוצות השונות בבית הנבחרים.

⁶² ראה ICL החוקה הסלובקית 44; החוקה הברזילאית 225 (0). וראה חוקת שוויצריה 73, שעל הרשויות לשאוף ליצור שווי משקל בטבע, בין ניצולו בידי אדם ובין יכולתו לחדש את עצמו.

⁶³ ראה, לדוגמא, סעיף ק בדיון על פגיעה בזכויות אזרח.

מד. "מדת התורה"¹

המשמעות השלישית של ההוראה לעשות את הטוב בעיני שמים² היא הליכה במדת התורה. חכמי ישראל מכנים את מדת התורה בשמות נוספים כגון דרך התורה,³ הערת התורה,⁴ רוח התורה,⁵ רצון התורה⁶ ודעת תורה.⁷

מצוה זו אינה מוגדרת.⁸ לפיכך רשאי כל אדם להפעיל את שיקול דעתו בכל הנוגע לקיומה על פי ההנחיות והמקורות הבאים.

הנחות יסוד אומר החכם מכל אדם: "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום".⁹ הכוזרי כותב שהתורה אינה נותנת הוראות שיש בהן משום סתירה לשכל הישר.¹⁰ פוסק הרמב"ם: "... אין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם".¹¹ כותב המשך חכמה: "... שכוונת התורה התאחדות האומה בכללה".¹² ועוד כיו"ב.¹³

¹ ראה חידושי הרשב"א בבא בתרא יב ב; תפארת ישראל למהר"ל כ; שו"ת משפט כהן קמג ג.

² על שאר המשמעויות ראה סעיפים מב מג מה.

³ ראה ראב"ע בפירושו הארוך שמות יב ב; פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יא מ; כד הקמת, יראה.

⁴ ראה תורת חובת הלבבות, שער עבודת האלקים ג.

⁵ ראה שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ א; שו"ת שרידי אש א קכא; שו"ת אגרות משה אבה"ע ד סא.

⁶ ראה משנה ברורה סימן רמו ביאור הלכה ד"ה רק שיפרסם; שו"ת שרידי אש א קסב.

⁷ ראה שו"ת תשובה מאהבה ב או"ח סימן רפה, דף מג א; שו"ת משיב דבר ב מד. וראה סעיף עב.

⁸ ראה סעיף לט הערות 8 9.

⁹ משלי ג יז. וראה סעיפים ז - צא.

¹⁰ כוזרי ג מז. וראה שמונה קבצים א רעח: "לעולם אין רשות לתיבה האמורה או הנכתבת, להיות סותמת בפני השכל הישר. וזהו כלל גדול בתורה...". וראה סעיף נו הערה 18; סעיף רכד הערה 20.

ראה בבלי יבמות כ א וכן בבלי קידושין טו ב, שהסברא קובעת כיצד לדרוש את הפסוקים. וראה בבלי יומא כד א: "מר סבר צריכא קרא לרבויי ומר סבר לא צריכא קראי לרבויי". וראה בבלי ראש השנה ו א: "וצדקה מחייב עלה לאלתר" ומכח הסברה "דהא קיימא עניי" מחלק רבא בין גדרין בל תאחר בענין צדקה ובין גדרין אותו לאו בענין קרבנות למרות שהם מופיעים ביחד אותו פסוק. וראה רש"י בבלי חולין קכז א ד"ה מה לי: "... אין נוח לדרוש המקראות במדה זו אלא לומר דבר המקובל"; תוס' בבלי שבת צו ב ד"ה בהכנסה; תוס' בבלי יומא עד א ד"ה כיון; תוס' בבלי ב"ק מה א ד"ה אלא; תוס' בבלי חולין ה א ד"ה כדי. וראה א"ת ערך אסור דאורייתא, שמה שלומדים מסברה עשוי להיות כדן תורה. וראה שו"ת שרידי אש ג לא: "אגב אורחא אנו למדים מכאן דרכם של חז"ל במידת הגז"ש שהיא באה לדון על יסוד מלות שוות וללמוד את הסתום מן המפורש רק במקום שהן דומות זל"ז בענין או בהגיון או בסדר המאורע או בצורתן".

¹¹ רמב"ם שבת ב ג. וראה ספר החינוך רמא. וראה תפארת ישראל למהר"ל ו: "וכן התורה שנתן השי"ת על ידי משה, הכל במדת הדין ובישר... אמנם אין הכונה פה חס ושלוש שאין עם דברי התורה הטוב והנועם כי כל דרכי דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום...". וראה מדבר קדמות מערכת ט א; ביאור הלכה סימן שכט ד ד"ה אלא לפי שעה. חסד התורה בא לידי בטוי גם ביחס לעבריינים, ראה סעיף רצט. פשיטא לה לגמרא שרחמנא חס אפילו על בעלי חיים. הערת הרב נבנצל: "מפורש בסוף יונה". וראה בבלי סנהדרין נה א.

¹² משך חכמה שמות יב כא.

¹³ ראה סעיף מא.

"טעמא דקרא" נחלקו תנאים ובעקבותיהם נחלקו הפוסקים בשאלה האם ניתן להסיק הלכה למעשה מטעמא דקרא,¹⁴ אך קיימים מקרים שבהם לכל הדעות ניתן להסיק מסקנות מטעמא דקרא.¹⁵

לדוגמא, המרדכי מחדש, שבמקום שיש בתורה דבר תמוה הכל מודים שיש לדרוש טעמא דקרא.¹⁶

הרב שמואל בן אלקנה אשכנזי מאלטונה מחדש, שיש מקום לומר שאין דורשים טעמא דקרא רק אם הטעם סותר את פשוטו של מקרא, אבל אם הטעם מחזק את הפשט הכל מודים שיש לדרוש טעמא דקרא.¹⁷ הראי"ה קוק כותב: "ובמקום שהטעם גלוי לכולי עלמא דרשין טעמא דקרא".¹⁸

כותב הראי"ה קוק: "שבדבר שהוא אינו מפורש מן התורה דרשין טעמא דקרא".¹⁹ הכל מודים שטעמא דקרא מבטא השקפה כללית ודרך מוסרית.²⁰ כותב המסילת ישרים: "מי שאוהב את בוראו גם כן אהבה נאמנה... תהינה לו המצות אשר ציווים גלוי ומפורסם לגלוי

¹⁴ ראה א"ת ערך טעמא דקרא. וראה שם ציון 33 שלדעת הרמב"ם דורשים טעמא דקרא. זו גם דעת הב"י יו"ד קפא וראה ט"ז ס"ק א שם. וראה ספר המצוות לרמב"ם עשין לד, שבתורה מפורש שלויים נושאים את הארון, והרמב"ם סובר שלדורות החובה מוטלת על הכהנים ומכאן שלדעתו דורשים טעמא דקרא. וראה ספר החינוך מצוה שעט. הערת הרב נבצל: "הרמב"ם יש מקומות שפסק כר"ש ויש מקומות שפסק דלא כוותי, וני דסבר דהיא מחלוקת נפרדת בכל מקום מהו טעמא דקרא".

¹⁵ כיו"ב קיימים שני סוגי אומדנא, שני סוגי אמתלא, שני סוגי דברים שבלב, שני סוגי טביעות עין וכד'.

¹⁶ מרדכי בבלי בבא קמא, סוף פרק הגוזל קמא, קלח.

¹⁷ ראה שו"ת מקום שמואל סימן לב (הספר נדפס לראשונה בשנת תצ"ח, וראה שם הגדולים מערכת ספרים מקום שמואל). על פי שיטתו מבאר המחבר, שהרמב"ם פוסק הלכות מלוה ולוה ג א על פי טעמא דקרא, שאין הבדל בין משכון שלא בשעת ההלוואה ובין משכון בשעת ההלוואה. וראה סעיף סא בדיון על פשטות החוק.

¹⁸ לאורו, אורות הרמב"ם על הלכות עבודה זרה ג ט. וראה תוס' בבלי בבא מציעא ז א ד"ה אמר להו ותוספות הרא"ש שם. וראה גליוני הש"ס יבמות כט א בשם שו"ת הרא"ש י ג, שאפילו מי שאינו דורש טעמא דקרא מודה שכל הנודרת על דעת בעלה היא נודרת ולפיכך הבעל מיפר נדרי אשתו. על שני סוגי טעמא דקרא עומד בקיצור גם המהרש"א פסחים קיט א. וראה גם גליוני הש"ס ב"ב קנד א, שהמקור לאיסור ניזול המת הוא ממצות קבורה: "ואפילו למ"ד דלא דרשין טעמא דקרא מ"מ כל שהטעם קרוב כזה לכולי עלמא דרשין". וראה חידושי בית ישי, מהדורת תשס"ה, סימן עה הערה ג: "אבל ללמוד מן הפסוק בנין אב לכל מקום שפיר דמי וכגון ההיא דילפינן מעגלה ערופה דאזלינן בתר קרוב וכו' ". וראה שם דוגמאות נוספות. וראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז א יז: "אין לסמוך על טעמי דקרא, כי נעו מעגלותי לא תדע, דאפי' מאן דדריש טעמי דקרא, היינו טעם המקובל לחז"ל אבל טעם שהמציאו חכמים אחר התלמוד אין לבני עליו", אך נראה שדבריו אמורים רק אם יש מקום להבין את הטעם באופנים שונים, ולא במקום שהטעם גלוי וברור.

¹⁹ שו"ת דעת כהן קס בשם שו"ת מהרי"א עניזל.

²⁰ ראה העמק דבר דברים ח ו ד"ה ללכת בדרכיו: "... כמו שהסביר ברמב"ם בשלהי כמה הלכות למוד דבר מוסר מגופי הלכות שאין נוהגים עתה". וראה א"ת ערך אין למדים מקדם מתן תורה. וראה א"ת ערך טעמא דקרא; מפני הרב עמ' נו. וראה קובץ שיעורים קידושין קמא, שגם לפני שניתנה תורה היה מקום לקיים המצוות משום הטעם שבהן.

דעת לבד, לדעת שאל הענין ההוא נוטה רצונו וחפצו יתברך שמו.²¹ ניתן להביא לדבריו כמה דוגמאות. מפרשת נזיר בתורה לומדים חכמים שאסור לאדם לצער את עצמו,²² ושראו להתרחק משתית יין.²³ מעונשו החמור של בן סורר ומורה לומד ספר חסידים שאסור לאב להחניף לבנו.²⁴ מהמצוה לכתוב ספר תורה לומד ספר החינוך שראוי לכתוב ספרי קודש.²⁵

דקדוק בלשון²⁶ כותב ר' אלחנן וסרמן: "בדבר שהוא יותר חשוב לפני המקום בו האריכו הכתובים יותר".²⁷

²¹ מסילת ישרים פרק יח. וראה מסילת ישרים יא: "אעפ"י שעיקר האיסור אינו אלא שתיית יין, הנה אסרה לו תורה כל מה שיש לו שייכות עם היין. והיה זה לימוד שלמידה תורה לחכמים איך יעשו הם הסייג לתורה במשמרת שנמסר בידם לעשות למשמרתה..."

²² ראה רמב"ם דעות ג א.

²³ ראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יט ב.

²⁴ ראה ספר חסידים (ויס.) תתתרלא. וראה העמק דבר דברים כא כא.

²⁵ ראה ספר החינוך תריג. וראה שו"ע יו"ד ער ב: "מצות עשה על כל איש מישראל לכתוב לו ספר תורה... והאידנא, מצוה לכתוב חומשי תורה ומשנה וגמרא ופירושיהן..." וראה ערוך השלחן חו"מ קסג א: "כופין בני העיר זא"ז... ולקנות ס"ת נביאים וכתובים... ובזמנינו... וכופין לקנות ספרי דפוס המוכרים כמו תנ"ך עם פירש"י ומשניות ושו"ס וטורים ורמב"ם וארבע ש"ע כדי שמי שירצה ללמוד יהיה לו במה שילמוד". המצאת הדפוס ותפוצת הספרים הביאו לפסקים רבים על פי טעמא דקרא. וראה לח"מ רמב"ם תלמוד תורה ה ד: "... דמאי דאמרו בגמרא עד ארבעין שנים אין הקפידה בזמן אלא בחכמה... אבל עתה שהתורה בכתב ואנו לומדים מפי ספרים ודאי לא בעינן כולי האי... וכעין זה שמעתי... שבזמן הזה ליכא מורה הלכה בפני רבו, מפני שאנו לומדין מפי ספרים...". וראה שו"ת הרדב"ז ה שני אלפים קמז. וראה שיירי כנה"ג יו"ד רמה טור ס"ק א: "תנן במסכת חגיגה פ"ב אין דורשין בעריות בגי' וכתוב בחדושי אגודה... דה"מ בימי האמוראים והתנאים שהיו לומדין בעל פה אבל אנו הלומדים דבר הכתוב אין לחוש לכל זה". וראה שו"ת חוות יאיר קכד. וראה שו"ת שבות יעקב ב סד: "... וכבר אמרו חז"ל אסור לתלמיד להורות במקום רבו... ומכ"ש שרבינו הן הן הספרים... ראוי לכל מי שהגיעו להוראה שלא יורה שום הוראה בלתי עיון תחלה בספר". בענין יצוא ספרי קדש מארץ ישראל לחו"ל ראה שו"ת חיים שאל ב לח צה: "מסתברא, דהא דירושלמי לא איתמר אלא בזמנא, דלא שכיחי ספרים והמה בכתובים מה יקרו. אבל עתה, דמצויים הרבה ספרים לרוב בזול על ידי הדפוס, לית לן ביה". וראה שו"ת שבט הלוי יו"ד קלו; שו"ת יביע אומר ח חו"מ ד. וראה שו"ע הרב אורח חיים תכט ג: "ובדורות הללו שאין החכם שונה לתלמידיו הלכה (לפי שהכל כתוב בספר) מצוה על כל אחד ואחד שילמוד הלכות הרגל קודם הרגל...". וראה מילואים לספר נפש החיים בשם ר' חיים מוולאזין, עץ החיים סימן כג, שבזמן הזה לא נאמר שהשוכח דבר אחד ממשנתו וכו' (וראה שלחן ערוך הרב יו"ד הלכות תלמוד תורה ב ד וכן הגדה של פסח מבית הלוי עמ' רנא בשם הגרי"ז, שדברי המשנה מוסבים רק על מעבירי המסורת עד לחתימת התלמוד). וראה אורות אילים, הערות למסכת ברכות, שחוכך לומר שדברי הגמרא "חרב על הבדים ונאלו וכו' " נאמרו בזמן שלא היו להם ספרים, וכ"כ מדעתו שו"ת תשובות והנהגות א תקמב. וראה ערוך השלחן או"ח תעג כ; ערוך השלחן יו"ד רמה יג; שם רמב כא; שם חו"מ רצג לד. וראה קריינא דאגרתא א ט: "... כי באמת סדר הלימוד השתנה בדורינו הרבה מכפי שהי' בימי חז"ל כי בימי חז"ל היו לומדים בעל פה... והעיקר של ת"ח הי' בקיאות... ובזמנינו מאחר שהותרה לכתוב הגמרא... נתמעט ענין החזרה ונתרבה ענין העיון". וראה שו"ת יביע אומר ז חו"מ א ח דיון בחידושו של הרב שלמה קלוגר שלאחר המצאת הדפוס עוקר הרים קודם לסיני. החקרי לב יו"ד ג סימן ק הקדימו בחידושו זה.

²⁶ ראה העמק דבר ויקרא יט כז. וראה ערוך השלחן או"ח תעה יח. וראה, מש"כ הראי"ה קוק בענין בשר תאווה בחזון הצמחונות והשלום, אפיקים בנג ד. וראה מבוא של הרב קופרמן למהדורת משך חכמה שהו"ל.

²⁷ קובץ שיעורים ב דברי סופרים א כ. לדוגמא, ראה אור שמח קריאת שמע א ג: "... והנה באשר אנו רואין שהבורא יתברך הגיד בתורתו שלתכלית זה יצאו בחפזו, ומפני זה צוה בפסח ובשאר מצות למען תזכר כל ימי חיך, תקנו אבותינו לזכור בפה מלא יציאת מצרים בכל יום... וזהו השלמת רצון הבורא יתברך".

תנ"ך רב סעדיה גאון כותב: "שכל ספרי הנביאים וספרי החכמים מכל העמים עם כל רבנים הרי הם כוללים שלשה יסודות, הראשון במעלה צווי ואזהרה והם ענין אחד, והשני גמול ועונש והם פרים, והשלישי סיפור מי שעשה טוב בארץ והצליח ומי שהשחית בה ואבד".²⁸ כותב הרב וולדינברג: "וידוע, שכל מה שנקבע בכתבי הקודש, אפילו בתורת סיפור, לא נכתב ח"ו לשם סיפור בלבד, אלא לשם נבואה ולימוד לדורות, ועל זה אנו אומרים ותורתך ודברך ישנם על לבו. לא תורתך בלבד אלא גם דברך".²⁹

תקנות חכמים כותב רש"י: "כשאתה דורש בכבוד מלכים או בכבוד חכמים שעשו סיגים לתורה ובגזרות שגזרו בהם יש לך לחקור ולדרוש ולשאול טעם לדבר".³⁰

מדרשי אגדה כותב רבינו אברהם בן הרמב"ם: "ולא נכתבו המעשיות המרובות הכוללות מקצת דינים בתלמוד חינוך... אלא כדי שישגל החכם, בשמעו אותם הרבה פעמים, כח של שיקול דעת ודרך טובה בהוראה למעשה".³¹ כותב הרב ישראל: "מצינו במדרש שרבינו הקדוש, כשהיה צריך לבא במגע עם המלכות היה לומד בפרשת וישלח את התנהגות יעקב אבינו בפגישתו עם עשו. מדי פעם היה לומד הפרשה מחדש! כלומר, היה מחפש את התשובה לשאלה שעמדה על הפרק, כל פעם היתה זאת ודאי שאלה אחרת, והוא היה משתדל למצא את הרמז לסיטואציה החדשה בפרשה עתיקת היום".³²

באופן מיוחד מצווים הפרנסים לנהוג על פי מדת התורה

מלך פסוקים מפורשים בנביא: "ויקרב ידיו דוד למות ויצו את שלמה בנו לאמר... ושמרת את משמרת ה' אלוך ללכת בדרכיו לשמר חקתיו מצותיו ומשפטיו ועדותיו ככתוב בתורת משה למען תשכיל את כל אשר תעשה", ומבאר המצודת דוד: "רצה להמר כשתשמור כל המצות תשכיל עוד מהם את כל אשר תעשה מהדברים אשר לא נאמרו בתורה כי מהם חכמה תקח לעבוד את ה'".³³

²⁸ הנבחר באמונות ובדעות ג. ו. ראה רמב"ם דעות ו ח: "... ומחרפים אותו בפניו... עד שיחזור למוטב כמו שעשו כל הנביאים בישראל". וראה בלבד ע על טעם המנהג לומר 'מפסיר יונה' במנחה של יום הכפורים: "ועוד לעורר התשובה כמו שעשו אנשי נינוה".

²⁹ שו"ת ציץ אליעזר ז מח יב. וראה בבלי מנחות עו ב: "אמר רבי אלעזר: התורה חסה על ממונן של ישראל. היכא רמיזא? דכתיב 'והשקית את העדה ואת בעירם'". וראה שו"ת הרמ"א קח: "דאי אפשר לדון בדבר בלי שמיעת טענת הנתבע, כי התורה אמרה: 'שמע בין אחיכם'... זה דבר פשוט נוכל ללמוד מדרכי ה' לשאול 'מי הגיד לך כי ערם אתה'. וכן לקין אמר לו: 'אי הבל אחיך' כדי לשמוע טענותיו, קל וחומר להדיט". וראה ביאור על התורה לרבי עובדיה ספורנו, כוונות התורה עמי שעד. על הספור בתורה ראה זהר במדבר קנב א; מו"נ ג נ; ספר העיקרים ג כה. אפשר ללמוד מכך שהתורה מצטטת דברי רשעים גם הנהגות טובות. ראה ט"ז שו"ע יו"ד רח ס"ק א: "... שאני התם דאלים לר"ת הך סברא דאין אדם משיא הקטנה לפני הגדולה כיון דקרא כתיב לא יעשה כן במקומו וגו'...".

³⁰ רש"י משלי כה א.

³¹ שו"ת רבינו אברהם בן הרמב"ם צז.

³² הרבנות והמדינה עמי 209.

³³ מצודת דוד מלכים א בג.

בית הדין הגדול בכמה מקומות אומרת הגמרא: "כל דתקון כעין דאורייתא תקון".³⁴

פרנסים פוסק תרומת הדשן: "אכן נראה, אע"ג דאייטנין לעיל דבעניי מסים המנהג מבטל הלכה, מ"מ ראוי ונכון לדקדק היטב אם נוכל להשוות כל המנהגים לדין תורה, אף אם לא לגמרי, מכל מקום עדיף טפי שנמצאו סעד וסמך מדברי חכמים, ולאוקמינהו בטעם וסברה".³⁵

בכל מקרה של ספק לגבי תקנת חכמים יש לפרשה ולבצע על פי מדת התורה. כותב החזו"א: "שמה שגזרו הראשונים ז"ל גזרו על שרש הדבר המביא להרחבת המצוה ומשמרתה ומסורה לחכמים הבאים לשפוט ביתר הפרטים כפי הוראת העיון וכמשא ומתן של דין תורה, ומה שנראה לחכם שראוי להבינו בכלל גזירתם זהו באמת בקשת הגוזרים ומבוקש גזירתם, שגזירת חכמים נכנס בגופי התורה להורות את התולדות על פי מדת התורה ובינתה".³⁶

הוא הדין בכל ספק לגבי תקנות העיר. פוסק המהרשד"ם בענין מסי העיר: "אבל אם יפול ספק במנהג שהוא שאי אפשר להתברר אז יש לנו לצאת ולחפש במה שהשרישוהו קדמונינו חכמי התלמוד והגאונים והפוסקי' הבאים אחריהם".³⁷ כותב הפחד יצחק: "דכל ההסכמות וכל התקנות צריכות שתהיינה מפורשות באר היטב ואם לאו צריכין אנו לקרב הדברים לדין תורה ככל האפשר".³⁸

אין התר לסטות ממצוות מפורשות או מהוראת נביא בטענה שהסטיה היא לשם הליכה במדת התורה.

לעיתים קשה לקבוע מה היא מדת התורה.³⁹ לעיתים רק חסיד נדרש לפעול במדת התורה.⁴⁰ לגבי מצבים מסוימיים אומרת הגמרא: "הפטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט".⁴¹ מורה הוראה הוא זה המכריע בכל מקרה של ספק.⁴²

³⁴ בבלי פסחים ל ב ובמקבילות. וראה בעקבי הצאן סימן יד, שבכל תקנת חכמים יש לחפש סברא דאורייתא.
³⁵ שו"ת תרומת הדשן שמב. וראה אבות דרבי נתן א ה: "ועשו סייג לתורה, ועשה סייג לדברך כדרך שעשה הקב"ה... תורה עשתה סייג לדבריה, ואף נביאים וחכמים כולם עשו סייג לדבריהם".

³⁶ חזו"א יו"ד קנ יא.

³⁷ שו"ת מהרשד"ם חו"מ תד.

³⁸ פחד יצחק אות מס ערך מסים בסופו בתשובה לשאלה.

³⁹ ראה מפניני הרב עמ' קסג: "שקיימת אפשרות שאחד ידע את כל הש"ס כלו בעל פה ועדיין יהיה בבחינת עם הארץ, היות שחסרים אצלו ההרגשות וההשקפות של חכמי התלמוד".

⁴⁰ ראה, לדוגמא, חזון הצמחונות והשלום ג ובכל הקונטרס שם בענין היחס לבעלי חיים.

⁴¹ ראה דרשות הר"ן הדרוש השביעי דיון בשאלה אם ראוי לכל אדם לקיים את מצוות הכהונה ואם ראוי למי שדר בחו"ל לקיים מצוות התלויות בארץ וכיו"ב. בענין תרו"מ בחו"ל ראה איכ"ר א נד ד"ה קראתי למאהבי המה רימוני, וראה רש"י איכה א ז, שהיו ששמו על שמיטה בגולה. וראה ברכי יוסף יו"ד שלג ס"ק א. וראה שו"ת תורה לשמה שכא, אם ראוי לתלמוד מכהן גדול ולא לשאת שתי נשים. וראה בית הבחירה בבא קמא פז א: "במדרשות אמרו כל הפטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט ודבר זה אינו אלא בדבר שכל כיוצא בזה העושה פטור ממנו ואינו דבר שיצא ממנו שכל או מוסר או סלסול או הכנעת לב וכיוצא בזה ועושה ממנה על עצמו מצוה". בענין פטור מן הדבר ועושהו ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ב עמ' 162 – 164; אנציקלופדיה תלמודית ערך כל הפטור מן הדבר ועושהו.

⁴² נראה לומר שרק מי שהיצר הטוב שופטו ידע לפרש נכון מה היא מדת התורה, ראה סעיף מ הערה 23.

להבטיח הליכה במדת התורה יש למנות חכמים היודעים את התורה.

גם כיום מצוה לנהוג על פי מדת התורה. כותב הרש"ז אויערבך: "אומר לך שיטתי בכללות ענין בישולי עכו"ם בזמננו. הנה בדורותינו נתרבו נשואי התערובת ר"ל... אכן כבר גילו לנו חכמינו ז"ל... שהגורם לנשואין עם גויים ר"ל הוא אכילת פיתם ויינם... והנה, תחת שישמרו בכל עוז על גזירות חז"ל הללו הורגלו בדורותינו לחתור ולחפש אחר כל מיני קולות בזה, אשר הם ודאי נגד רצון חז"ל...".⁴³ כותב פרופ' הרב שטינברג: "גם לשיטת הסוברים שאין איסור תורה בהחדרת זרע זר לאשת איש אוסרים הם מעשה זה מטעמים שונים... זהו מעשה תועבה ומעשר מכוער וגורם לחילול משפחתי גדול והוא מתועבות כנען ומצרים ואסור מצד רגש הדת והיהדות".⁴⁴

כותב הדרך מצוותיך: "והנה טעמי תורה יתגלו לעתיד לבא על ידי המשיח. אכן לו בעצמו יתגלה הרבה יותר לאין קץ בתכלית ממה שיוכל הוא לגלות לעם".⁴⁵ כותב הראי"ה קוק: "אז יגלה אור טעמי תורה, מה שאנו לא נוכל לשער גם קצה קצם".⁴⁶

*

פרופ' פולר כותב שכאשר מתעורר ספק כיצד להסביר חוק מסוים יש צורך לבחון את מקומו של החוק במסגרת הכללית, ולפרשו ברוח התחיקה הכללית.⁴⁷ במדינות רבות קיימת הוראה חוקתית שלפיה פירוש החוקה, ביצוע החוקים למעשה ואכיפתם יהיו בהתאם לעקרונות החוקה,⁴⁸ לעקרונות מסוימים הנקובים בחוקה,⁴⁹ או בהתאם לעקרונות המדינות החופשיות ולעקרונות הדמוקרטים של האו"ם.⁵⁰

⁴³ הליכות שלמה ב מועדים פרק שלישי ארחות הלכה 11.

⁴⁴ אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך הזרעה מלאכותית עמ' 154. וראה נשמת אברהם ד אבהע"ז יב ס"ק ב. שם שם אבהע"ז כג ס"ק א; הרב ז. נ. גולדברג, "על תרומת ביצית, פונדקאות, הקפאת זרעו של רווק ונטילת זרע מן המת", אסיא סה - סו אלול תשנ"ט עמ' 47. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג פ.

⁴⁵ דרך מצוותיך מצות מנוי מלך דף קי ב.

⁴⁶ עין איה שבת א פרק שני טו.

⁴⁷ The Morality of Law עמ' 132.

⁴⁸ ראה ICL חוקת ארגנטינה I 28. וראה שם חוקת ספרד 117 (5), שבית משפט צבאי צריך לפעול בשעת חירום בהתאם לעקרונות החוקה. ראה ICL חוקת פורטוגל 19 (4).

⁴⁹ ראה ICL חוקת קרואטיה סעיף 3. וראה חוק יסוד כבוד האדם וחירותו תשנ"ב (תיקון מספר 1) סעיף 1, וכן חוק יסוד חופש העיסוק התשנ"ד 1: "זכויות היסוד של האדם מישראל... יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל".

⁵⁰ ראה ICL חוקת קרואטיה בהקדמה.

מה. דבר ה'

המשמעות הרביעית של ההוראה לעשות את הטוב בעיני שמים¹ היא שיש להקשיב לדבר ה', והיא באה לידי בטוי בהסקת מסקנות ממאורעות המתרחשים בחיי הפרט ובחיי הכלל.

פסוק מפורש בספר תהילים: "ברכו ה' מלאכיו גברי כח עשי דברו לשמוע בקול דברו"², ומבאר הנצי"ב: "לשמוע בקול דברו' להבין ולהשכיל מקול הנהגתו יתברך שמו"³. כותב אם הבנים שמחה: "בעת שהשי"ת רוצה לגלות דעתו בעולם הוא מגלה דעתו על ידי מעשים שנעשים בעולם, וזהו אמירתו וגילוי דעתו שנדע שרצונו בכך"⁴. כותב הנהיגות שלום: "... שולח הקב"ה ליהודי רמזים נסתרים על ידי כל המאורעות העוברים עליו שהם דבר ה' אליו איך להתנהג"⁵.

בכמה מקרים מורים מקצת מן הפוסקים מה ניתן ללמד מדבר ה'.⁶ בשאר המקרים מצוה זו אינה מוגדרת,⁷ ועל כל אחד להפעיל את שיקול דעתו בכל הנוגע לקיומה על פי ההנחיות הבאות.⁸

הצלחה כאשר אדם מצליח הרי זה אות משמים שמעשיו רצויים.⁹ אומרת הגמרא במסכת ראש השנה: "... כי חזי אינש דמצלח זרע אפלא ליקדים וליזרע חרפא דעד דמטי למדייניה קדים סליק"¹⁰. אומרת הגמרא במסכת תענית: "... גדול יום הגשמים, שאפילו ישועה פרה ורבה בו, שנאמר: 'תפתח ארץ ויפרו ישע'".¹¹ אומרת הגמרא במסכת פסחים: "הוי משתדל עם אדם שהשעה משחקת לו... למעבד שותפות בהדיה"¹².

כאשר אדם ניחן בכשרונות מיוחדים הרי זה אות משמים שראוי לו לטפחם.¹³ הוא הדין אם יש לו הזדמנות חד פעמית להצליח בתחום מסוים.¹⁴

אומרת הגמרא במסכת ברכות: "אמר רבי יצחק: אם ראית רשע שהשעה משחקת לו אל תתגרה בו".¹⁵ ואומרת במסכת סוטה: "דרש ר' יהודה בר מערבא ואיתימא ר' שמעון בן פזי:

¹ על שאר המשמעויות ראה סעיפים מב מג מד.

² תהילים קג כ.

³ מרומי שדה על קידושין מ א. וראה העמק דבר בראשית כד נא: "מה שהורה בהשגחה פרטית הוא דבר ה'".

⁴ אם הבנים שמחה עמ' ריט. וראה צדקת הצדיק כג: "בכל מעשה השי"ת יש סימן ניכר למטה".

⁵ נתיבות שלום, ויקרא עמ' יד.

⁶ ראה שו"ע או"ח תרסד א בהגה; טור אורח חיים תקפג; ט"ז תקפה ס"ק ז.

⁷ ראה סעיף לט הערות 8 9.

⁸ ראה אורות התשובה י ה: "... דבר ה' הבא לו מכל מוצאיו, מן התורה, מן האמונה, וגם ממנהג אבות, מהסכמת הבריות ומיושרו הפנימי...".

⁹ ראה בבלי חולין צה ב. וראה שם שלדעת ר' אליעזר יש יותר משקל למה שקרה שלש פעמים. וראה שו"ע יו"ד קעט ד: "בית אשה ותינוק אף על פי שאין ניחוש יש סימן". וראה כף החיים למהר"ח פאלאג'י כד א: "אם מוצא הצלחה באומנות אשר בידו לא יניחנו כדי לעסוק באומנות אחרת בחושבו דירויח יותר...".

¹⁰ בבלי ראש השנה טז א. הערת הרב נבנצל: "זה רק מוכיח שעל השנה נגזר שהגדולים יצליחו, ע' ברכות י"ח".

¹¹ בבלי תענית ז ב. וראה מיוחס לרש"י שם ד"ה ישועה פרה ורבה בו.

¹² בבלי פסחים קיב א.

¹³ ראה סעיף ריג הערה 24; סעיף רכו הערה 15.

¹⁴ ראה סעיף רכו הערה 14.

¹⁵ בבלי ברכות ז ב. וראה מג"א שו"ע או"ח סוף סימן קנז.

מותר להחניף לרשעים בעולם הזה", ומבאר המהר"ל: "... ולפיכך מותר להחניף לרשעים בעולם הזה גם כן שהרי הקב"ה מחניף להם".¹⁶

אומרת הגמרא במסכת עבודה זרה: "אמר לו חנינא אחי, אי אתה יודע שאומה זו מן השמים המליכה... ואני שמעתי עליך שאתה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהלות ברבים וספר מונח לך בחיקך".¹⁷ אומרת הגמרא במסכת שבת: "פתח רבי יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהן של אומה זו", ומבאר הראי"ה קוק: "... זה הוא דרכו הנכון להתפשר עם החיים שבפועל ובמציאות ולקחת מהם את החלק היותר נבחר וטוב. וכיון שבשעת הגלות, מן השמים המליכה לאומה זו ונתנו את ישראל בידה, היתה גם כן עצת ה' שימצא סיוע מעשי מהאומה המושלת, אותו האדם הנעלה הראוי להיות העמוד המעשי לדיני תורה, לקבוע הלכה כמותו נגד חבריו".¹⁸

כשלו הגמרא במסכת עירובין אומרת: "כל הדוחק את השעה שעה דוחקת", ומפרש רש"י: "שמתיגע להעשיר ולהתגדל ורואה שאינו מצליח ואף על פי כן חוזר והולך למרחקים ומכניס עצמו לגבוהות".¹⁹ במסכת בבא מציעא אומרת הגמרא: "שלושה צועקים ואינם נענין... דביש ליה בהא מתא ולא אזיל למתא אחריתא".²⁰

צרה פוסק הרמב"ם: "כשם שהציבור מתענין על צרתן כך היחיד מתענה על צרתו".²¹ כותב המאירי: "וכשתארע לו איזו צרה יפשפש במעשיו אפילו קלה שבצרות ויתעורר מתוכה לתשובה".²²

גורל פוסק החוות יאיר: "קרוב הדבר שאם הגורל כהוגן ידבק בו השגחה עליונה".²³

פסוק לי פסוק אומר המדרש: "כיון שהגיע מרדכי אצל התינוקות שאל לאחד מהם פסוק לי פסוקיך א"ל י'אל תירא מפחד פתאום ומשואת רשעים כי תבוא', פתח השני ואמר אני קריתי היום ובזה הפסוק עמדתי מבית הספר יעוצו עצה ותופר דברו ולא יקום כי עמנו אל', פתח השלישי ואמר י'ועד זקנה אני הוא ועד שיבה אני אסבול אני עשיתי ואני אשא ואני אסבול ואמלט', כיון ששמע מרדכי כך שחק והיה שמח שמחה גדולה".²⁴

מוצא שפתיים כותב הנצי"ב: "שיש לאדם לשים לב על מוצא שפתיו שלא ברצונו ודעתו, ולחשוב כי מן השמים יצא כן מפיו".²⁵

¹⁶ חידושי אגדות למהר"ל על בבלי סוטה מא ב. כיו"ב ראה שו"ת האלף לך שלמה או"ח פג.

¹⁷ בבלי עבודה זרה יח א. לא ברור מהגמרא מי צדק, וראה הערה 38.

¹⁸ עין איה שבת א פרק שני רסג, על שבת לג ב.

¹⁹ רש"י בבלי עירובין יג ב.

²⁰ בבלי בבא מציעא עה ב.

²¹ רמב"ם תעניות א ט.

²² בית הבחירה ברכות נה א.

²³ שו"ת חוות יאיר סא. וראה א"ת ערך גורל.

²⁴ אסתר רבה ז יג. וראה בבלי חגיגה טו א. שמעתי מפי מו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק, שמקרה הוא התגלות הקב"ה אינקוגניטו (incognito).

²⁵ העמק דבר בראשית לו כ. וראה כס"מ עבודה זרה יא ה בענין פסוק לי פסוקך.

התגלות בלב כותב החתם סופר: "שלפעמים יבוא בלב אדם דבר תימה ופלא יספר הן בלימוד הן בענין התבוננות הלב בשאר ידיעות וכדומה לו... ובודאי לא בא לידו דבר קושיא זו אלא לחשוב עוד ולהתבונן ולחקור בשכלו עוד עד שיגיע לדעת ענין הדבר על נכון ולהשיג ענין יותר גדול ועמוק בזה שלא השיג מעולם עד עכשיו, דוודאי אם לא שיהי' חפץ הבורא להשיג ענין הדבר על בורי' לא הי' עולה בדעתו הספק והצ"ע והתמי' של קושיא זו בלבד... דמדנפל לו תמיא בלבו על איזה דבר על כרחך חפץ הבורא שישגי על ידי זה דבר חדש ולעלות למדרגה גבוה ממא שהי' מקדם. ומצינו שנענש אדם על זה אם הוא מסלק דעתו ואינו חושב לידע תירוץ על הפליאה שנפלה ממנו".²⁶

באופן מיוחד מצווים הפרנסים להקשיב לדבר ה'

כותב הרלב"ג: "שראו לאדם שינהג זריזות בפעולותיו בעת המצאו נעזר בהם מהש"י...".²⁷ בענין אחד חייבים פרנסים לפעול באופן מוגדר על פי דבר ה'. הרמב"ם פוסק: "בכל יום תענית שגזרין על הצבור מפני הצרות, בית דין והזקנים יושבים בבית הכנסת ובודקים על מעשי אנשי העיר... ומסירין המכשולות של עבירות ומזהירין ודורשין וחוקרין על בעלי חמס ועבירות ומפרישין אותן, ועל בעלי זרוע ומשפילין אותן וכיוצא בדברים אלו".²⁸ הכתוב מעיד על שופטים ומלכים שפעלו על פי דבר ה'. פסוק מפורש בספר שופטים: "ויהי כשמע גדעון את מספר החלום ואת שברו וישתחו וישב אל מחנה ישראל ויאמר קומו כי נתן ה' בידכם את מחנה מדין".²⁹ פסוק מפורש בספר שמואל: ויענו אנשי המצבה את יונתן ואת נשא כליו ויאמרו עלו אלינו ונודיעה אתכם דבר ויאמר יונתן אל נשא כליו עלה אחרי כי נתנם ה' ביד ישראל".³⁰ פסוק מפורש בספר שמואל: "וידע דוד כי הכינו ה' למלך על ישראל וכי נשא ממלכתו בעבור עמו ישראל", ומבאר רש"י: "בראותו כל מעשיו מצליחין ומלכי הע"ג שולחין לו מנחה".³¹

חז"ל פעלו על פי דבר ה'. כותב הבן איש חי: "דמה שכתבו לתלמי הוראת שעה היתה משום מורא מלכות... כיון דראו שבכתיבה זו נעשה להם נסים, שכל שבעים זקנים כוונו לדעת אחת... לכך התירו יונית לדורות, לעשות בזה זכר לנסים שעשה להם הקב"ה בכתיבת ס"ת יונית".³²

²⁶ תורת משה שופטים ד"ה וקמת.

²⁷ רלב"ג שמואל ב א כז התועלת החמישית. וראה רלב"ג יהושע יא כג התועלת הששית.

²⁸ רמב"ם תעניות א יז. וראה העמק דבר דברים יג ב - ה: "... בעת מקרה איזה חולי או שאר פגע רע בעיר... תתנו השגחה על העיר אם המה נשמרים בדיני תורה או חלילה יש עוברים מצוות התורה". מדבריו משמע שחיוב זה וחיובים נוספים המפורטים בדבריו הם מדאורייתא. וראה בבלי יבמות עב ב: "ויהי רעב בימי דוד שלש שנים שנה אחרי שנה וגו'". על חיוב הודאה על נסים ראה א"ת ערך הלל וערך ברכות הודאה.

²⁹ ראה שופטים ז טו.

³⁰ שמואל א יד יב.

³¹ רש"י שמואל ב ה יב. וראה מכילתא על שמות יז יד: "דוד נתן לו רמז וחש שנאמר: 'גם את הארי גם את הדב הכה עבדך', אמר דוד: וכי מה אני ספון שהכתי חיות רעות אלו, אלא שמא עתיד לאירע לישראל דבר והם עתידין להינצל על ידי".

³² בניהו מגילה ט א. וראה צדקת הצדיק קעח.

נס הנרות נמשך שמונה ימים ומכך הסיקו החשמונאים שראוי לקבוע את חנוכה למשך שמונה ימים.³³ אומרת הגמרא: "וכן מצינו בימי הורדוס שהיו עוסקין בבנין בית המקדש, והיו יורדים גשמים בלילה. למחר נשבה הרוח ונתפזרו העבים וזרח החמה ויצאו העם למלאכתן, וידעו שמלאכת שמים בידיהם".³⁴

ראשונים ואחרונים הורו הלכה על פי דבר ה'.³⁵

מי שהיה לו לשים לב לדבר ה' ולא עשה כן עלול להענש בידי שמים.³⁶

אין התר לסטות ממצוות מפורשות או מהוראת נביא בטענה שהסטיה היא לשם הענות לדבר ה'.³⁷

פעמים רבות מאד קשה לרדת לעומק המסר של ההתרחשויות, ורק יחידי סגולה מוסמכים להבין את דבר ה' המתגלה בהן.³⁸ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "וזהו מבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה, שאין להם ענין קבוע רק צופים בכל עת בבינה שבלב לדעת מה רצון השי"ת באותו עת מה יעשה ישראל".³⁹ כותב מי השילוח: "כהן גדול הוא המרגיש בבינה איך הוא רצון השי"ת".⁴⁰

³³ נר מצוה עמ' כב, ערוך השלחן או"ח תרע ה. גם אמוראים פעלו על פי דבר ה'. ראה, לדוגמא, בבלי מועד קטן יב ב רש"י ד"ה אשתמיט נרגא בעי למפסקיה לשקיה, בענין רב אשי שרצה לקצוץ יער בחוה"מ; בבלי סוטה מח א: "רב הונא בטיל זמרא... רב חסדא זלזיל ביה".

³⁴ בבלי תענית כג א. נראה שהמשתתפים בבנין הורדוס היו זקוקים לאות מן השמים מאחר והיתה התלבטות אם ראוי לתמוך בבנין בית המקדש שבונה מלך רשע.

³⁵ על חילוקי דעות שהיו בזמנו אם להטריף בהמות שנמצא לקוי במעיהן, ולאחר שמתו אנשים שאכלו מבהמות אלו הוסכם להטריף את הבהמות, ראה שו"ת אבקת רוכל ריג; וראה ערוה"ש או"ח קכח סד: "ומקובלני ששני גדולי הדור בדורות שלפנינו כל אחד במקומו רצה להנהיג נשיאת כפים בכל יום וכשהגבילו יום המוגבל לזה נתבלבל הענין ולא עלה להם ואמרו שרואים כי מן השמים נגזרה כן". וראה ערוה"ש יו"ד שנה ג בענין קבורה בטלית; ראה מפניני הרב עמ' קעא על סימן מן השמים בענין הגט מקליוא ועל סימן משמים לבעל ההפלאה; ראה שו"ת שרידי אש ג מד בענין חילוקי דעות שהיו למחבר עם הרוגצובר בענין חליצת משומד. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תלא, שדן בשאלה כיצד פוסקים הלכה באופן כזה הלא "לא בשמים היא". ונראה שיש להבחין בין דבר ה' המסייע להסיק מסקנה הגיונית המתבקשת מהאירוע ובין סימן, שמבחינה הגיונית אין הצדקה לשים לו לב, אך אדם גדול רואה בו מעין נבואה קטנה. וראה שו"ת משפט כהן צב, שגם לדעת הסובר שאין משגיחים בבת קול, יש לחלק בין אם בת קול יוצאת מעצמה ובין אם פונים לבת קול בבקשה שתכריע בחילוקי הדעות, וראה א"ת ערך בת קול.

³⁶ ראה רד"ק מלכים א כ לה: "הלא ראה כי הנותרים שנסו אל אפקה הרגם הא-ל כדי שלא יוותר מהם אחד ולא השאיר בן הדד אלא לנסות בו אחאב והוא היה לו להבין כי לא רצה הא-ל יתברך שיוותר אחר מהם".

³⁷ ראה בבלי עירובין יג ב: "או"א דברי אלקים חיים והלכה כב"ה", ולמרות זאת, הלכה כב"ש במה שעמדו למנין כגון גזרת י"ח דבר.

³⁸ על הקושי הגדול להבין מהו דבר ה' ראה בבלי סנהדרין קא ב: "שלושה ניבטו ולא ראו". ניבטו מלשון הבטה. וראה בבלי מכות י ב שבדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכים אותו, וראה צדקת הצדיק סד וראה שם לט. וראה תוס' בבלי עירובין ו ב ד"ה כאן. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תלא. וראה שו"ע יו"ד קעט; א"ת ערך דרכי האמורי.

³⁹ קומץ המנחה חלק ב אות כב עמ' 30. וראה סעיף נד.

⁴⁰ מי השילוח פרשת שופטים. וראה אורות, אורות התחיה ד; אגרות הראיה ב אגרת שמו. ראוי לציין כי רצון ה' היה מתגלה באופן מיוחד בבית המקדש. ראה בבלי יומא לט א.

להבטיח הליכה בדרך ה' יש למנות פרנסים חכמים, צדיקים וישרים.⁴¹ כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק: "ישרים רואים מעשי ה'..."⁴²

גם כיום מצוה להקשיב לדבר ה'. כותב הנצי"ב: "ראה ראינו כי היה ה' את רוח עמו ישראל בכל חלקי תבל ומלואה להושיב נחלות שוממות בארץ הקדושה ולכוון שם מושבות לנדחי ישראל וקול ה' דופק על פתחי לבבנו לאמר: פתחו לי פתח בפעולתכם כי הגיעה השעה אשר לא יאמר עוד על א"י עזובה ואין דורש אותה".⁴³ הראי"ה קוק כותב: "ואם יבא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה, ואל דברת הקץ המגולה ואור הישועה הזרוחה לא יביט לא יוכל לכוין שום דבר לאמיתתה של תורת אמת, כי כל זמן מאיר בתכונתו".⁴⁴ כותב הרב צירלסון בהצעה למועצת גדולי התורה שהתכנסו בסוף שנת תרצ"ז במרינבד בנוגע להקמת מדינה יהודית: "אל לנו לאבד בידים שעה מלאה סוד עולמים כזו, אם את רבן של כל הנביאים קנס הקב"ה באומרו לו כשרציתי לא רצית עכשיו שאתה רוצה איני רוצה, על אחת כמה וכמה אנחנו יתמי דיתמי תרעננה עצמותינו מקנס אשר כזה".⁴⁵

עם זאת, לאור ירידת הדורות בקרב חכמים,⁴⁶ יש צורך להזהר יותר מבעבר מלהסיק מסקנות חד משמעיות ממאורעות העוברים על עם ישראל.⁴⁷ גם כיום ראוי לקבוע ימי תענית על כל צרה שלא תבוא.⁴⁸

⁴¹ ראה מסילת ישרים ג. וראה סעיף מ הערה 23.

⁴² לנתיבות ישראל ב, "מזמור י"ט למדינת ישראל" עמ' קנו.

⁴³ שיבת ציון ב עמ' 5.

⁴⁴ אגרות הראיה ב אגרת שעה. וראה צדקת הצדיק צ: "וממצב העולם בכל דור נוכל להתבונן על מצב נפשות ישראל שבדור וכן על מצב התורה שבפיות תלמידי חכמים האמיתיים שבאותו דור".

⁴⁵ הפרדס שנה יא חוברת ו עמ' 8. וראה סעיף ג הערה 29. וראה חמש דרשות עמ' 23: "לפני אלפים שנה פסק הקב"ה הלכה כיוסף, ובימינו פסק בורא העולם כי הלכה כיוסף של תרס"ב, אשר לא בטח הרבה בעתיד בית ישראל במזרח אירופה וחלם על ארץ אחרת ותנאים אחרים". וראה, להבדיל, חידוש הציונות עמ' 203: "הודות לצירוף נסיבות יוצא דופן הצליחו הציונות ומדינת ישראל להגיע להישגים אדירים תוך מספר נפגעים קטן מאוד יחסית בהשוואה לקרבנות הכרוכים בתהליכי שחרור לאומי ומלחמות במדינות אחרות". וראה נפש הרב עמ' פח שאולי ההיסטוריה הוכיחה שלא היה צריך להתנגד לשילומים מגרמניה. וראה רבותינו עמ' קיב, שבעקבות קבלת חק שירות לאומי לבנות אמר החזו"א: "שמראים לנו משמים שיש להקדים יותר את גיל הנשואין". וראה שו"ת תשובות והנהגות א כו: "ולא נראה שדוקא בזמן הזה שאין הסתר כמוהו זכינו להתגלות התכלת".

⁴⁶ ראה סעיף עו.

⁴⁷ ראה, לדוגמא, ויואל משה מפתח ערך מופתים.

⁴⁸ על קביעת יום תענית לדורות על השואה ראה סעיף יז.